

ÚSTAV INFORMAČNÍCH STUDIÍ A KNIHOVNICTVÍ
FF UK V PRAZE

Petr Voít

Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století

Verze 1.1

Praha

2012

Tiskové písmo Čech a Moravy první poloviny 16. století¹⁾

Petr Voit

1. ÚVOD

Starší dějepisci českého knihtisku se rádi zajímali o domácí bastardu jazykově českých prvotisků, ale studium mladšího tiskového písma ponechávali ostentativně stranou, poněvadž právě tato oblast už na první pohled jevila značný vliv německy mluvících zemí. Proto se v zájmu prezentace národního charakteru českého knihtisku (a předbělohorského zvláště) nikdo potřebně hluboko do tiskařského terénu neponořil a ani se nepokusil začlenit teorii písma do kulturně historicky koncipované knihovědy.

Není pak divu, že kupříkladu kuriózní Wintrův soud o Hájkově Kronice tištěné „*drobnou frakturou* či *švabachem*“ i po třinácti letech nekriticky přebíral Josef Volf.²⁾ Ještě tužší život prokázala legenda o „*melantrišském švabachu*“. Toto označení tentokrát přímo z pramenů vnesl do literatury opět Zikmund Winter.³⁾ Později bylo Františkem Rachlíkem zneužito,⁴⁾ jako by šlo o svěbytný domácí písmařský projev, a Františkem Muzikou na dlouhou dobu de facto konzervováno,⁵⁾ ačkoliv se švabach ve skutečnosti ani řezem, ani repertoárem akcentů či způsobem jejich nasazení ze soudobého standardu ničím nevymykal. Průzkumu písma v zásadě nepomohl ani Knihopis, který tuto část typologického popisu odbýval obecnou frází „*tištěno gotikou*“. Proto nelze Muzikově jinak fenomenálnímu písmařskému kompendiu vyčítat, že domácí tiskové písmo striktně odbývá a že příslušné pasáže zabírají ne odstavce, ale pouhé řádky.

Ostentativní nezájem bibliograficky orientovaných knihovědců legalizovala roku 1971 Pravidla jmenné katalogizace, která doporučují tisková písma klasifikovat jako antikvu, gotiku, alfabetu a kurzívu.⁶⁾ Učebnice Milana Kopeckého, ač recenzovaná zasloužilým znalcem Vladislavem Dokoupilem, naopak objevila, že prvotisky byly tištěny lomeným písmem zvaným fraktura.⁷⁾

Reakce na prastarý apel archiváře a historika Bohumila Navrátila⁸⁾ přišla žet až v posledních desetiletích, kdy se sestavením písmového inventáře příslušné tiskárny počali obírat alespoň Mirjam Bohatcová a Petr Mašek.⁹⁾ K úplnému přehledu, který nedávno získali Poláci,¹⁰⁾ máme však ještě daleko, pokud systematicky neprovedeme analýzu typografických prostředků všech bohemikálních tisků. Studium musí být ovšem opřeno o pevný metodologický a empirický základ novověké paleografie, položený už před lety Vladimírem Kaiserem.¹¹⁾ V opačném případě zůstane česká knihověda i nadále stát na písku, jak ostatně dokazuje několik nedobrovolných přehmatů Mirjam Bohatcové¹²⁾ či omylů ještě mezi nově vydávanými Dodatky ke Knihopisu.¹³⁾

Poněvadž kritické dějiny knihtisku už nevystačí s nepřipustným termínem „gotika“, ba ani s pouhým druhovým pojmenováním písma, v následujících pasážích předkládáme podrobnější klasifikaci, která ve spojení se studiem iniciál a dalších štočků vybízí k novému pohledu na naše pozdně gotické a raně renesanční řemeslo před-

melantrišské éry. Při klasifikaci užíváme termíny, které jsou v teorii písma běžné, ale do české knihovědy zatím nepronikly: písmová sada,¹⁴⁾ písmový stupeň,¹⁵⁾ písmová výška,¹⁶⁾ písmová kuželka¹⁷⁾ a písmový řez.¹⁸⁾

Studiu byl podroben písmový materiál všech tiskařů působících v Čechách a na Moravě, a to bez zřetele na zemi původu. Jsou tedy zastoupeni i cizí vandrující tiskaři. Ze zahraničních tiskařů realizujících bohemikální zakázky vybíráme s ohledem na podstatný význam jen norimberské kolegy a benátského Petera Liechtensteina, který tiskl bastardou pocházející z Prahy. Zohledněn je též Simprecht Froschauer, a to ne pouze díky své mikulovské pracovní etapě, ale též proto, že ve slezské Lehnici, místě svého dalšího působení, vydal snad nejstarší jazykově českou publikaci na území dnešního Polska.

Tiskaři, jimž zde věnujeme pozornost, pracovali během první poloviny 16. století. V úvahu však samozřejmě bereme i nutné přesahy jak před rok 1501 k prvotiskařům přesáhnuvším svými aktivitami do 16. století (Mikuláš Bakalář, Konrad Baumgarten, Tiskař Korandy, Tiskař Pražské bible), tak po roce 1547 k řemeslníkům, kteří svou živnost ukončili až během 60. či 70. let (Jan Günther, Jan Kantor Had, Jan Kosořský, Bartoloměj Netolický, Alexandr Oujezdecký). V případě rodiny Hadů nebyli vyřazeni ani nástupci z druhé poloviny 16. století, syn Václav a ovdovělá manželka Kunhuta.

Navazujeme zde na obdobný počín Knihopisné komise, která roku 1925 zveřejnila faksimilované tabule domácího písma prvotiskového.¹⁹⁾ Naše klasifikace se mohla opřít o metodu vyvinutou a osvědčenou na prvotiscích však jen částečně, protože bibliografie starých tisků 16. století nemá vybudován díky své kvantitě tak soustavný typologický přehled, jaký v minulosti vytvořili soustředěnou pilí inkunábulisté. Využít lze vlastně pouze dvě analytické sondy do období postinkunábulí, které v podobě fondových katalogů sestavili Robert Proctor a Jaroslav Vobr.²⁰⁾ I když tam, kde to bylo možné, přihlížíme k Haeblerově tabulce prvotiskového majuskulního M, které tak dobře poslouží k odhalení starších genetických souvislostí,²¹⁾ písmo zde primárně klasifikujeme podle stupně (rotunda č. 1) a řezu (rotunda č. 1A, rotunda č. 1B).

Každému stupni je věnována zvláštní tabulka, nadepsaná milimetrovým rozměrem liter M/m, případně rozměrem liter jiných, nebyly-li tyto k dispozici. Tabulky jsou uspořádány dle písmové výšky od největší po nejmenší. Uvnitř se člení vždy chronologicky dle tiskařů. Dále je připojeno místo výskytu, funkce (V = vyznačovací, T = textová), délka sazby 5 nebo 20 řádků a přehled české diakritiky. Tam, kde vyznačovací písmo fungovalo pouze u jednořádkových nadpisů, příslušná část tabulky zůstala nevyplněna. Pokud se v rámci jednoho písmového řezu a stupně rozměr pěti či dvacetirádkové sazby frapantně liší (srov. kupříkladu švabach 1 až 3), a to i u jedné a téže tiskárny, a nebyly-li používány rozdílné široké mezirádkové proklady, vysvětlení zbývá pouze jediné – totiž že písmo vzniklo opakovaným odléváním v různé nastavované licím instrumentu, jehož finální výrobek měl pak nestejnou písmovou kuželku, určující odlišnou výšku sazby na stránce.²²⁾

Ke každému stupni a řezu připojujeme jednu ukázkou písma, reprodukováného ve skutečné velikosti (poměr 1 : 1). Kvantitativní stránka ukázek se liší, neboť písma textová jsou zastoupena všeobecně širšími a souvislejšími snímky, zatímco u písem vyznačovacích se musíme spokojit menším množstvím a kolážovým charakterem fotografických excerpt.²³⁾

2. TISKOVÁ PÍSMO

Textura

povstala z rané gotické minuskule západoevropských rukopisných liturgických knih 14. století (odtud též synonymní označení textury jako písma misálového). Vyznačovala se důsledným lomením oblouků čili pravidelným, téměř čtvercovým půdorysem, dále sytým obrazem a v důsledku toho monumentální dekorativností, vzbuzující iluzi tkaniny. Dvojité ostře lomené tahy mají zvláště minuskulní písmena „a“, „d“, „e“. Charakteristickým rysem kolmých dříků malých písmen „j“, „k“, „l“ je zakončení v podobě malého kosočtverce. Tento hrotitý prvek monumentalizoval písmový obraz, a to tím spíše, že slabými tahy byly zpravidla přizdobovány pouze vislé dříky některých majuskulí. U malých písmen výjimku tvoří jen spodní tah očka „e“ a vlasový předěl mezi horním a dolním bříškem „a“. Toto dolní bříško je přitom větší nežli horní (u rotundy naopak). Forma okrouhlého neboli obráceného „r“ se užívá tak jako v rotundě po kulatých literách (fortuna) nebo po literách s bříškem (impresor).

Textura je nejstarší gotická forma tiskového písma.²⁴⁾ Důsledně kopírovala středověké rukopisné předlohy a od dob Gutenbergova vystoupení se až do poloviny 16. století v německy mluvících zemích ani jinde nijak zvlášť nevyvíjela. Do Francie písmo uvedl Jean Dupré. Textura se zde pak udržela pro tisk latinských textů jen po druhou čtvrtinu 16. století. Nejstarší tiskovou texturu v Anglii vlastnil William Caxton, který ji, stejně jako jeho následovníci, užíval i pro tisk jazykově anglických textů. V Anglii se textura, nazývaná metaforicky „black letter“, udržela až do sklonku 17. století. Zrovna tak dlouho žila jako univerzální písmo v Nizozemí. Tady měla velmi dobrou výchozí pozici nejen ve formách rukopisných, ale i jako písmo deskotisků a blokových knih. Raná podoba nizozemské tiskové textury z konce 15. století se nazývá „lettersnider“ dle svého tvůrce Henricka P. die Lettersnidera. Textura však postupně ztrácela na univerzálnosti a z textového písma poklesla k roli vyznačovací. V některých zemích (například v Itálii) nezdolala nikdy.

Ve srovnání s Polskem, kam toto písmo pro sazbu latinských textů uvedl už Tiskař Sermones papeže Lva I. ca. 1473/74,²⁵⁾ se textura v Čechách 15. století příliš neuplatnila. Nejstarší užití asi v letech 1476 – 1479 spadá do dílny anonymního plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut, který ji užil jen na počátku své činnosti, a to v Agendě a trojlistovém kalendáři Misálu.²⁶⁾ Pěkný, po Evropě hojně rozšířený řez textury užíval během zakládání knihtisku v Gdaňsku 1498 (?) – 1499 Konrad Baumgarten.²⁷⁾ Starší badatelé však už nezdůraznili, že do Olomouce ho zřejmě nepřivezl v dostatečném množství.²⁸⁾ Roku 1501 se totiž tato textura objevuje už jen střídme jako písmo vyznačovací a o rok později jsou některé litery z ní přimíchány do rotundy č. 8. Po těchto náběžích textura u nás zakotvila roku 1512, a to v dílně Jana Morava. Poté se až do 60. let 16. století v Čechách a na Moravě objevilo sedm různých stupňů v osmi řezech, používaných už jen k vyznačování věcného názvu na titulní straně a textových nadpisů. Nejstarší sady proto byly po 1512 diakritizovány ještě minimálně. Nejčastěji frekventovala písmena „č“, „ř“, „ž“. Akcenty nad vokály se začaly v hojnější míře objevovat až od 40. let, kdy textura tu a tam přece jen aspirovala i na písmo textové, zejména při optickém zdůraznění počátku dedikace nebo celého explicitu. Pronikla téměř do všech domácích tiskáren s výjimkou Klaudyánovy a Velenského, kteří k vyznačování užívali jen rotundu. Nevyskytla se také u Jana Günthera, užívajícího v této funkci už moderní frakturu, u Matěje Pytlíka, který nadpisy sázel bezprecedentně antikvou, a u Václava Hlaváče, pracujícího pouze dvěma stupni švabachu. Jak lze zjistit probírkou strahovského konvolutu jednolistů sběratele Václava Dobřenského, ještě během 70. let 16. století sázel nápadnou nadpisovou texturou

některé jednolistové novoročenky Jiří Černý z Černého Mostu. Zaleželá textura tu dobře plnila funkce „akcidenčního“ písma.

V této souvislosti nebude na škodu malé odbočení od tiskového písma sázeného pohyblivými literami k písmu reprodukovanému xylograficky čili dřevořezovým štočkem. Tyto nápisové xylografie byly řezány vznosnou misálovou texturou tak, aby individuálními přízdobami navozovaly dojem písma psaného. Běžně se pojily s pozdně gotickým knihtiskem a v zahraničí rapidně mizely nástupem kaligrafické fraktury. Do kontextu českého knihtisku tento vizualizační prostředek vnesl Tiskář Pražské bible jednořádkovým věcným názvem Nového zákona 1497 – 1498, který otiskl také v druhém vydání 1513. Dosud unikalo pozornosti, že zde i v dalších případech (Peter Liechtenstein 1506, Mikuláš Konáč 1510) nešlo o nápisy texturové, nýbrž bastardní. Nejstarší textura přichází u Konáče roku 1516. Tuto podobu pak stopujeme až do dob manýristického knihtisku (Oldřich Velenský, Pavel Severin, Jiří Štyrsa, Jan Pekk, Pavel Olivetský, Alexandr Oujezdecký, Bartoloměj Netolický).

Textura č. 1 (M63) představuje největší písmový stupeň gotických a novogotických písem rozšířených u nás do poloviny 16. století. Proto je logické, že se vyskytoval poměrně zřídka a jen na jednom či několika málo řádcích titulního textu nebo explicitu. K charakteristickým rysům patří pilovitý okraj dříků ,B', ,K', ,L' a ,P'. Bez ohledu na rozměry byl tento řez čtvercové, syté a dekorativní textury rozšířen především v Lipsku. Konrad Kachelofen ho zde užil už v Pražském misálu 1497,²⁹⁾ nacházel se též v postinkunábulích Martina Landsberga a Jakoba Thannera. Českou premiéru měl roku 1525 v dílně Pavla Severina, odkud byl později prostřednictvím patric šířen ke spřízněným kolegům Janovi Severinovi, Ondřeji Kubešovi a Janu Kosořskému. Druhou uživatelskou linií založil 1536 Jan Had, který s touto texturou přijel z Norimberku. Jeho zdrojů poté dozajista užili Jan Chocenský, Jan Kantor Had a Václav Had. Bez ohledu na původ šlo tedy o sazebný materiál rozprostraněný jen

**Biblí Česká v sta
remmiestie Praskem
Libros
vypisována:
O Vkrutnem A
O Vkrutnem a Bane**

Obr. 2 Textura č. 2/1

po Praze. Zdá se však, že žádná písmová sada užitá v dnes zachovaných edicích neměla velké ‚M‘.

N 13 x 12, m 11 x 11

1/1	Severin Pavel	1525, 1529 – 1537, 1539 – 1541	Praha	V	-	1525 ž, 1541 navíc č ň ř Ř ně
1/2	Had Jan	1536, 1539, 1542 – 1543	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/3	Chocenský Jan	[1542 – 1544]	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/4	Severin Jan	1542, 1545	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/5	Kubeš Ondřej	1543 – 1544	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/6	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550 – 1557, 1559, 1561, 1563, 1566	Praha	V	-	č
1/7	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1557	Praha	V	-	ř
1/8	Had Václav	1566	Praha	V	-	č

Týž řez textury č. 1 si v poněkud menším stupni a s mírnými kresebnými odchylkami obstaral Alexandr Oujezdecký pro Písně chval božských 1561. K odchylkám patří umírněnost pilovitých dříků jen u majuskulí ‚L‘ a ‚P‘ nebo celková vertikalizace malých písmen. Tuto abecedu, kterou zde označujeme jako **texturu č. 2 (M63)**, si však Oujezdecký z polských Szamotul zpět do Litomyšle buď nepřivezl, anebo nestačil už použít.

12 x 10, 10 x 10

2/1	Oujezdecký Alexandr	1561	Szamotuly	V	-	á é ě ů č Č ř ť
-----	------------------------	------	-----------	---	---	-----------------

Pod označením **textura č. 3 (M62)** přichází písmo vyskytující se krátce během 1557 – 1559 pouze u Jana Kantora Hada. Odkud pocházelo, nevíme. Charakterizuje ho opět pilovitý dřík, avšak na větším počtu majuskulí ‚B‘ ‚H‘ ‚G‘ ‚J‘ ‚K‘ ‚N‘ ‚P‘ ‚R‘ ‚T‘ nežli u písma předchozího. Písmeno ‚S‘ je dvoulineární čili kreslené dvěma tahy, které jsou odsazené a nepřiléhají k sobě. Písmeno ‚Z‘ je typicky rotundové.

Bāba Mandlowā
Zadussenina Sle
Ihruslowā Kasse.
Jablečná neb Itru
Ryby in swe Bisse.

Madřwanina z Cy
 Stáky k Zadušení
 Selenij Jarry yak
 Tez Lampredu.
 Kasse Winná.

Obr. 3 Textura č. 3/1

10 x 10, 6 x 6

3/1	Kantor Had Jan	1557 – 1559	Praha	1557 – 1559	- á č ž
-----	----------------	-------------	-------	-------------	---------

Textura č. 4 (M30) náleží k druhé nejstarší a vedle toho i k nejužívanější textuře první poloviny 16. století u nás. Od roku 1514 ji nacházíme ve fundu Pavla Olivetského, odkud přešla nikoli k synu Janovi, ale k Alexandru Oujezdeckému. Právě

Otze nafs genz gsy wnebesiech O
 swiet gse gmeno twe Prziid kralow
 swie twe Bud wwole twa iako w
 nebi y wzemi Chleb nafs weszday
 Si day nam dnes yodpuist ná nasse
 winy iako ymy odpustime nassim
 winikom y neowod nas w poku
 szeniu Ale zbaw nas od zleho Amē

Ostwrite wiery Spisu tohoto To
 tiż Wykladu na modlitbu pańe

Obr. 4
Textura č. 4/1

v jeho dílně poprvé nevyznačovala jen kurzorické nadpisy, ale poměrně rozsáhlé (celostránkové) pasáže. Pěkně to vidíme kupříkladu na Právech městských 1536, v nichž gotická ostrost vyznačovacího písma překvapivě ladí s raně renesančními akantovými vlysy a lištami pracovanými dřevořezem bílé linie. O další využití této textury se mezi 1522 až 1556 postarala severinsko – kosořská dynastie a na ni napojený Ondřej Kubeš. Vcelku průběžně frekventovala též u Bartoloměje Netolického, naopak řídce u Jana Kantora Hada. Lomené ‚M‘ je protřeno dvěma páry šikmých břevien (litera se užívá též obrácená ve funkci ‚W‘). Kresba písmen ‚L‘, ‚N‘, ‚P‘, ‚R‘, ‚S‘ je vcelku shodná s texturami č. 1 a 2, ale modelace minuskulí ‚a‘, ‚g‘, ‚o‘ je jemnější a v hrotitých zakončeních svislých dříků umírněná. Navzdory tomuto trendu je výskyt pilovitého dříku majuskulí hojnější.

6 x 8, 5 x 6

4/1	Olivetský Pavel	1514, 1516, 1520 – 1526, 1530 – 1532	Litomyšl	V	5/47	ř ž Že ně wě
4/2	Severin Pavel	1522 – 1525, 1529 – 1537, 1540 – 1541	Praha	V	5/44	1541 á
4/3	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1536	Luleč	V	5/49	ž
4/4	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565 1553 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V	5/48	á é ú č ř ž bě mě ně pě tě wě
4/5	Severin Jan	1537 – 1542, 1545	Praha	V	5/49	č ž
4/6	Kubeš Ondřej	1543 – 1544	Praha	V	5/45	á é ú č ř ž
4/7	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1556	Praha	V	5/44 – 50	á é ý č ř ť ž dě tě wě
4/8	Netolický Bartoloměj	1547, 1549, 1551 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	V	-	á é ú č ř ně wě
4/9	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	-	á é ý ž bě tě wě
4/10	Kantor Had Jan	1567	Praha	V	-	á é ý ž bě tě wě

Charakteristickým rysem **textury č. 5 (M61)** jsou dvoulineární majuskule ‚C‘, ‚E‘, ‚L‘, ‚O‘, ‚T‘ s pilovitým okrajem levého dříku, avšak odsazení je zde nápadnější nežli u textury č. 8. Litera ‚M‘ je s výjimkou vodorovnějšího náběhu levého dříku velmi podobná ‚M‘ z téže Baumgartenovy textury. První výskyt tohoto písma zaznamenané roku 1512 na Tocklerově minuci, připsané dílně Jana Morava. Pak se textura objevuje v záhlaví Nového zákona 1513 a na dvou artikulích 1515 z dílny Tiskaře Pražské bible (tato okolnost by mohla potvrzovat domněnku Jaroslava Vobra, že Moravus v Tiskařově dílně skutečně působil).³⁰⁾ O rok později posloužila minucím Václava Žateckého na rok 1517, které tiskli dva různí anonymní Tiskaři (řemeslník označovaný číslicí II měl však minuskulní písmena promíchána ještě s jiným, velmi mírně odlišným řezem). Používání této textury mohlo tedy v Praze nějak souviset s řemeslným okruhem Tiskaře Pražské bible a bylo zjevně redukováno jen na sazbu krátkých minucních titulků. Jiným společným znakem všech čtyř pražských výskytů je silná vyčerpanost písma. Náměšťská textura tiskařů Kašpara Aorga a Jana Pytlíka 1533 – 1535 tímto vyčerpáním naopak netrpí. I zde je však příznačné, že texturou byla většinou pořizována pouze jednotlivá slova, jako by malá zásoba literek širší použití předem vylučovala.

Ueta od poroda neßolkwrmene Panuy
Marie Wiliurzebo Die
Tuto poloseno gest skterpich sil y uduow
Proti iakym nedostai
Ueden Ruor Duben May
Uzerwen Sipen

6 x 8, 4 x 5

Obr. 5 Textura č. 5/4

5/1	Moravus Jan	1512	Praha	V -	bez diakritiky?
5/2	Tiskař Pražské bible	1513, 1515	Praha	V -	1515 ž
5/3	Tiskař I Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	V -	ž
5/4	Tiskař II Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	V -	ž
5/5	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V -	ž
5/6	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	V -	č ř

Následující dvě **textury** č. 6 mají shodný stupeň, a v kratších textových úsecích jsou tudíž téměř nerozeznatelné. Splývání podporuje totožná tendence k vertikalizaci, jak vidíme u toporně výškových liter ,r', ,k', ,R', ,K', anebo dva typy ,P' s okrouhlým i srdcovitým bříškem vyskytujícími se in promiscue v obou verzích. Obě textury se však liší prokazatelně tvarem ,M' a provedením dvoulineárního ,S'. **Skupina A (M59A)** má ,M' bez vnitřních břevien a konturové ,S' tvoří dva k sobě přilehlé tahy. Naopak ,M' skupiny B (M68-2) se vyznačuje dvěma páry vodorovných břevien a ,S' je kresleno dvěma od sebe odsazenými tahy. Písma, o nichž je nyní řeč, mohou pocházet opět z Norimberku. Texturu č. 6A k nám totiž uvedl 1536 norimberský vyučenec Jan Had a texturu č. 6B, která byla rozšířena mimo jiné i ve Štrasburku,³¹⁾ u nás poprvé prezentoval 1547 bývalý norimberský tiskař Václav Oustský. Hadova textura posloužila roku 1536 v Koppově Regimentu výjimečně k sazbě delších a nikoli jen nadpisových pasáží (textovou roli obdobně přikl. textuře č. 4 Alexandr Oujezdecký).

zeti a panu/panu Ferdynandowi. Kzimi kemu
Wherfkemu/ a Czeskemu ic. Krali/ geho Kra-
lowské milosti ku poctivosti. Aginym
wsem obywatluom Kralowstwij Czeskeho/
teez y przisluslegicym ktemuz Kralowstwij ze-
mijm/k užitku a k dobremu.

Bruntowinij a dokonaly Regiment/neb zpra
wa / yak gedenkazdy Czlowiek wewssech wie
cech zdrawij swe z Bozij pomocy omienim wz
dycky opatrowati/a mnoho tiezkych nemocy
y take neczasni smrt przedchazeti ma a muoze

Skrze Brozeneho/ a wysoce vzeneho Jana
Koppa z Kaumentalu / sedmiera swobodnych
omienij/ a w Lekarzstwij Doktora/ w Slest
dyalogiu/ a neb sestero rozmluwaniij porząd
nie sepsany.

A skrze Brozenecho Hynka
Krabice z Waytmille w Czesstinu przelozeny.

Wytlstieno w Starém Miestie Praž
ském. Léta Pánie. Tisicyho/ Pietistez
ho/ Cztырzidcátého Druhého.

Obr. 6 Textura č. 6A/1

Pržijčiny niekteré nesro :
Bože Site Stworž:
Slesta Pržijčina.
Tato Knížka sepaná a.
Zawěrka této Knížky/

Obr. 7 Textura č. 6B/8

6 x 7, 4 x 4

6A/1	Had Jan	1536 – 1543	Praha	VT	5/36	1536 <i>ú</i> , 1542 navíc <i>á é</i>
6A/2	Chocenský Jan	[1542 – 1544]	Praha	VT	5/36	<i>á</i>
6A/3	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1555 – 1559, 1561 – 1564, 1566 – 1568, 1573	Praha	V	5/36	<i>á é ú ž</i>
6A/4	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	5/36	<i>á é ú ž</i>
6B/5	Oustský Václav	1547	Ml. Boleslav	V	-	<i>ž</i>
6B/6	Kubeš Ondřej	1547, 1551 – 1552	Praha	V	-	<i>á é ú č ř ž ně</i>
6B/7	Lovičský Jan	1552	Praha	V	-	<i>á é</i>
6B/8	Tiskař Pernštejnova Nesrovnání	1558	Praha? Prostějov?	V	-	<i>á é č ř ž</i>

Předposledním, vcelku rozšířeným písmem této skupiny byla nadmíru sytá **textura** č. 7 (M29). Také její řez se v zásadě podobá texturám č. 1 a 2, avšak lomené ‚M‘ není protrženo břevny (litera se opět užívá obráceně ve funkci ‚W‘), ‚Z‘ má pouze zde trojkovou kresbu s mohutnou kulatou spodní dotažnicí a frekvence svislých pilovitých dříků majuskulí je vyšší. Písmo bylo hojně rozšířené v Norimberku a Lipsku. K nám ho roku 1522 uvedl pro povznesení mladoboleslavské produkce Štyrsa a nutno hned konstatovat, že písmo se později rozšířilo i do dalších bratrských tiskáren v českých a moravských regionech (Pavel, Jan a Šebestián Olivetští, Václav Šturm a Alexandr Oujezdecký). Od roku 1525 obohatilo dílnu Pavla Severina, ale k příbuznému Janovi se nedostalo – tato skutečnost slouží jako jeden z mála distinktivních rysů obou severinských tiskáren. Zajímavá je časová návaznost Jana Kosořského na Bartoloměje Netolického. Oba uživatelé toto identické písmo shodně doplňovali plnou kapkovitou rubrikou s nezarovnanými břevny, kterou však Kosořský užil už roku 1547. Důkaz, že by touto dobou vlastnil i písmový materiál, nemáme. Přešla-li k němu textura mezi 5. červencem 1552 a lednem 1553 v podobě fyzických liter, ukáže až budoucí průzkum Melantrichovy typografie.

**Iterak a kolika Osobami Sand Se
sky Ofazen byti ma. a List tento do
le Plany krále Wladislawa Sla
wne Paměti. kterymž Sand
Ržjbiti račj. w Mocnosti
sive znostati ma.**

**Jtem. Landfryd a neb Ověrnij náš
Zapis. Ten aby přiderussijm. ode
wsech držan. a w Skutku za
chowá byl. ktervž Slovo
od Slova takto znij:**

Obr. 8 Textura č. 7/6

6 x 6, 4 x 4

7/1	Štyrsa Jiří	1522 – 1531	Ml. Boleslav	V	3/22	č ř ž bě dě ně tě wě
7/2	Severin Pavel	1525, 1529, 1536 – 1537, 1541	Praha	V	-	ř ž
7/3	Olivetský Pavel	1531 – 1532	Litomyšl	V	5/34 – 35, 20/138	ž
7/4	Šturm Václav	1532 – 1533	Ml. Boleslav	V	3/22	ř wě
7/5	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538, 1540 – 1542, 1544 – 1545 1553 – 1561	Litomyšl	V	5/34 – 35	č ř ž bě dě ně tě wě
			Królewiec, Szamotuly	V	5/34 – 35	č ř ž bě dě ně tě wě
7/6	Olivetský Jan	1538, 1540 – 1546	Olomouc	V	5/35, 39 – 40	č ě ň ř š ť ž
7/7	Netolický Bartoloměj	1547, 1549 – 1552	Praha	V	3/20	á é ř ž
7/8	Kosořský Jan	1553 – 1554, 1557	Praha	V	-	á é ý č ž
7/9	Olivetský Šebestján	1556, 1563	Litomyšl	V	5/35, 39 – 40	á č ě ř š ť ž

Nejstarším nadpisovým písmem našich tiskáren 16. století je **textura č. 8 (M61)**. Zakladateli gdaňského knihtisku Konradu Baumgartenovi sloužila během 1498 (?) – 1499 ještě jako písmo textové, ale po příchodu do Olomouce se roku 1501 objevuje v prvním vydání Institorisova díla Clippeus už jen střídmo jako písmo vyznačovací. Při druhém vydání roku 1502 užita nebyla³²⁾ a ani ji nenajdeme mezi materiálem převezeným do Vratislavi. O silné utilitární vztahu k písmovým zásobám může svědčit skutečnost, že Baumgarten litery ‚B‘ ‚D‘ ‚H‘ ‚M‘ ‚N‘ ‚S‘ přimíchal do své rotundy č. 8. Texturové ‚M‘ je až na pozvolnější náběh levého dříku velmi podobné témuž písmenu z textury č. 5. Charakteristickým rysem jsou též dvoulineární majuskule ‚S‘ (bez pilovitého okraje) a ‚C‘ ‚E‘ ‚L‘ ‚O‘ ‚T‘ (s pilovitým okrajem levého dříku). Odsazení levých tahů pěti posledně jmenovaných majusкул však není tak markantní jako v textuře č. 5.

Ieiusdem sedis ab inquisi-
tore heretice prauita-
tis fratre Henrico in-
stitoris Sacre pagine
pfeſſore et nuncio pa-
pe alexandri ordinis p-
dicatorum incipiūt fe-
liciter,

Subſcriptio.
Dilectis filiis ꝛc

Breuiā deſtinata a
ſctiſſimo Domino
noſtro papa **A**lexā-
dro. vi. inquisitori he-
retice prauitatis et
p-imum eidem inquisi-
tori cum prepoſito
ſtumburgenſi

Bulla apoſtolica ꝛc

Obr. 9 Textura č. 8/1

5 x 8, 4 x 4

8/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky
-----	----------------------	------	---------	---	------	-------------------

Rotunda

povstala na rukopisných vzorech vyvinutých z rané gotické minuskuly liturgických a právnických knih v Itálii, jižní Francii a Španělsku závěru 13. století. Rovnoměrně tučnou kresbou a dekorativností poněkud připomíná takřka paralelně vzniklou texturu, avšak na rozdíl od ní se vyznačuje širšími proporcemi písmového obrazu, umírněným lomením a negotickou okrouhlostí. Tyto znaky zajistily rotundě lepší čitelnost. Poněvadž jednotlivá písmena byla velmi dobře diferencována, tiskové rotundy se mohlo užívat i v mnohem menších písmových stupních, nežli dovolila textura.

K charakteristickým znakům patří dvoubříškové ‚a‘ s poněkud větším, vlasovou křivkou vykrouženým bříškem horním a menším bříškem spodním (u textury naopak). Mezi jinak oblejšími tvary všech ostatních minuskul právě písmeno ‚a‘ vykazuje nejhranatější kresbu. Dříky písmen jsou dole většinou rovně seříznuty, pouze ‚m‘ a ‚n‘ mají pravý dřík ukončen někdy málo znatelným ostrým uhnutím doprava. Forma okrouhlého neboli obráceného ‚r‘ se užívá tak jako v textuře po kulatých literách (fortuna) nebo po literách s bříškem (impressor). Mimo to má funkci zkratky za latinskou spojku „et“ (&).

Poněvadž se centrem gotické tiskové rotundy staly od 60. let 15. století Benátky, písmo bylo dlouho označováno jako „littera Veneta“. ³³⁾ Na rozdíl od Itálie, v níž její hegemonii poněkud narušovala antikva, měla rotunda charakter národního písma ve Španělsku. V anglických tiskárnách naopak nikdy nezdomácněla. Během 70. let přichází do Basileje a Lyonu. V Německu se poprvé objevuje roku 1472 zásluhou kolínského dílny Johanna Koelhoffa st. Významnějšího postavení se jí ovšem dostalo až po příchodu Erharda Ratdolta do Augsburgu 1486. ³⁴⁾ Jedním z posledních německých uživatelů rotundy jakožto textového písma byl lipský tiskař Melchior Lotter st. Použil ji 1514 pro latinsko-českou učebnici Libellus grammatices, kterou napsal humanista Niccolo Perotti. Do Polska rotundu uvedl krakovský tiskař německého původu Kaspar Straube snad roku 1473 a ještě o 70 let později toto písmo silně frekventovalo u Macieje Scharffenberga. ³⁵⁾ Západní knihtisk však již na počátku 16. století rotundě přiřkl pouze vyznačovací funkce a nejspíše před polovinou století ji odvrhl úplně. Na její místo nastoupil švabach. ³⁶⁾

Do Čech a na Moravu uvedli rotundu italského původu cizí tiskaři. Do té doby zde nefigurovala ani jako psané písmo, ale známá byla, zejména z importovaných rukopisů právnického zaměření. Její cizorodost v době vstupu zvyrazňuje fakt, že převažujícím písmem domácích rukopisů byla bastarda, a to i na Moravě, kde se tisková rotunda stala do roku 1504 písmem monopolním. ³⁷⁾ Možná právě tato okolnost spolu s žánrovým profilem a nadnárodním jazykem textů podpořila vývoz moravské tiskové produkce do zemí se silnějším postavením tiskové rotundy (Rakousko a Polsko). Jako první přišel Johann Alacraw (Vimperk 1484), pak Konrad Stahel a Matthias Preinlein (Brno od 1486). ³⁸⁾ V olomouckých tiskárnách rotundu zastihne na prahu 16. století u Konrada Baumgartena 1501 – 1502 a Libora Fürstenhaina 1504. Z domácích tiskařů si ji poprvé osvojil alespoň nakrátko Mikuláš Bakalář 1510 – 1511.

Bohemikální knižní produkce let 1501 – 1558 dosvědčuje celkem 16 různých řezů v 15 stupních, z nichž 10 používali tiskaři v Praze a v jiných českých i moravských městech. Zbytek byl majetkem benátského Petera Liechtensteina a norimberských řemeslníků realizujících zakázky pro české publikum (Jan Günther, Jobst a Christoph Gutknechtové, Hieronymus Hölzel, Leonhard Milchtaler, Friedrich Peypus). Výroba se zjevně nesměla prodražit, takže namísto módní a náročnější fraktury se tu během 20. až 40. let zhusta užila výběhová rotunda. Předpokládáný vliv Norim-

berku na naše tiskaře lze velmi dobře doložit právě infiltrací rotundy. Propagátory Hölzelova písma se stali čeští tiskaři dvou programových linií: první představoval od 1510 zmíněný katolík Bakalář, druhou reprezentovali od 1518 utrakvisté Mikuláš Klaudyán a Oldřich Velenský a krátce ještě probratrsky orientovaný Jiřík Štyrsa. Na Peypusově výbavě postavil 1536 svou pražskou živnost zeť Jan Had a na Pekkově 1540 Bartoloměj Netolický, který z plzeňské dílny získal ostatně i jiné typografické prostředky. O norimberském původu rotundy Jana Chocenského nebo Václava Oustského, jejichž vazeb s Německem jsme se dotkli již několikrát, též není třeba pochybovat.

I když je tedy rotunda v kontextu bohemikálního knihtisku první poloviny 16. století zastoupena vyšším počtem modifikací nežli písma gotická a novogotická, na rozdíl od textury u nás přesvědčivě nezdolala. Nejvýznamněji se udržela jen v rodině Hadů, která o ni dbala až do 1558 (je-li právě tento rok epilogem rotundy u nás, ukáže až systematický průzkum mladšího období). Nesžila se však vůbec s probratrsky orientovaným knihtiskem, a nadto ji nemálo dílen, v nichž fundus rozmnožila, brzo opustilo. Po Bakalářovi to byl kupříkladu Pavel Severin, Štyrsa a Netolický. Také Günther, který pracoval rotundou ještě v Norimberku, ji do nového prostějovského působisti roku 1544 již nepřivezl, poněvadž obezřetně vsadil na modernější frakturu. Písmo nenajdeme též u Jana Severina, Ondřeje Kubeše, Jana Kosořského a dalších Pražanů.

Je tudíž zřejmé, že rotunda byla postupně i u nás pociťována jako materiál výběhový. Ptáme-li se po dalších eventuálních důvodech nezájmu, leccos u tohoto písma italského původu může napovědět analogie s odmítavým postojem k antikvě, jak o tom bude ještě řeč. Mimo tyto ideové důvody lze zatím pouze naznačit také obtíže technického rázu, které nutně plynuly z nekompletnosti písmových sad umístěných v Čechách a které nutily jejich majitele svízelně skládat abecedy z různých, morfologicky odlišných zdrojů, odlitých na stejné kuželce. Není jistě třeba připomínat, že tato nekompletnost písmových sad byla nejvážnějším důvodem, proč pražská a olomoucká diecéze zadávala výrobu potřebných liturgik do ciziny.

Dekorativnost majuskulí větších, málo diakritizovaných písmových stupňů předurčovala vyznačovací funkce. Kresebně vyrovnané menší stupně však byly v zahraničí úspěšně využívány pro sazbu především latinskojazyčných naukových textů. Tuto tendenci udržovali v Olomouci do 1504 ještě Konrad Baumgarten a Libor Fürstenhain, ale později (1516 – 1536) se u nás pro sporadické vydávání latinských publikací ustálil už jen švabach. Český text sázený snad v Čechách dokonale diakritizovanou rotundou byl nalezen pouze dvakrát, a to u takřečeného Tiskaře Cordova Likařství 1529 a 1536, který na základě explicitu v dosavadní odborné literatuře figuruje nepřipadně jako prachatický písař Václav. Jistý půvab a neotřelost písmové kultury obou publikací tu nelze přehlédnout, i když o realizátorovi vlastně nic nevíme.

Rotundu č. 1 je třeba rozdělit do dvou skupin. Řez **skupiny A (M48)**, užitý pro českou sazbu norimberským Hölzleem, lze označit za čistý s výjimkou litery ‚w‘ substituované pro české účely spojením kulatého ‚r‘ a ‚v‘. Do Čech se však toto písmo během první poloviny století nedostalo. **Skupina B (M48)** ohlašuje jistý úpadek rotundy frakturovou kresbou jednobříškového ‚a‘ nebo dole zašpičatělého ‚d‘. Nápadně působí též hrotitě texturová modelace ‚k‘. Zdobné majuskule ‚P‘ a ‚S‘ mají vyloženě akcidenční charakter. Tuto druhou variantu převzala po norimberském tiskaři Peypusovi rodina Hadů, s ním spřízněná, a po letech ji roku 1546 zastihujeme, arcí výpomocně smíchanou s frakturovými literami, v Naogeorgově Pammachiovi tištěném opět v Norimberku u Christopha Gutknechta. Norimberské sady

A i B nebyly diakritizované. Česká písmena ,ú' ,ž' zavedl v Praze roku 1536 pro svou potřebu až Jan Had. Jeho nástupce Jan Kantor Had je bez rozšíření podržel do 1558, kdy se jako zřejmě poslední vlastník rotundy u nás tohoto písma vzdal.

**Knieba lekařka kteráž flo
rve herbarž: a neb zelinarž:
rvelmi vzitecznaž množ**

Obr. 10 Rotunda č. 1A/1

**Poczina se Sseste a posle
Mistr a Acziedlnijf:
Poczyna se Trzeti rozmlu
Mistr a Acziedlnijf.**

Obr. 11 Rotunda č. 1B/3

10 x 14, 8 x 8

1A/1	Höltzel Hieronymus	1517 – 1518, 1520	Norimberk	V 5/64	bez diakritiky
1B/2	Peypus Friedrich	1530	Norimberk	V -	bez diakritiky
1B/3	Had Jan	1536, 1538, 1541 – 1542	Praha	V -	ú ž
1B/4	Kantor Had Jan	1545 – 1546, 1550, 1556 – 1558	Praha	V -	ú ž
1B/5	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V -	bez diakritiky

Nediakritizovaná **rotunda č. 2 (ca. M94)** je dalším tiskovým materiálem norimberské výpomoci. Objevuje se 1518 a 1520 v Höltzelově dílně a ve značně vyčerpaném stavu také u Jobsta Gutknechta, který si s výrobou Vokabuláře ca. 1535 mnoho starostí nedělal.

De vermibus venenosiss
 De Bestijs z feris.
 De Senelogia.
 Sequit de homine
 De Apoteca.
 De Loquina.
 De domo.

Obr. 12 Rotunda č. 2/2

7 x 11, 5 x 6

2/1	Höltzel Hieronymus	1518, 1520	Norimberk	V	5/42	bez diakritiky
2/2	Gutknecht Jobst	1535 ca	Norimberk	V	-	bez diakritiky

Také zajímavá a tučná **rotunda č. 3 (M60)**, silně rozšířená v Augsburgu, Basileji, Štrasburku nebo Paříži, cestu do domácích dílen nenašla a v kontextu jazykově českého knihtisku ji poznáváme opět jen v norimberských publikacích pro české publikum. Svislé dříky všech majuskulí kromě ,C' ,E' ,G' ,T' ,X' ,Y' a ,Z' má přizdobeny drobnými háčky, které zvyšovaly její atraktivnost.

Skonani knížky te
 Wytlaczena wnor
 bercze skrze Fri
 drycha Idey
 puſa.
 R. D. XXX.

ſ. G. Dotziwemu

Obr. 13 Rotunda č. 3/1

7 x 10, 5 x 6

3/1	Peypus Friedrich	1530	Norimberk	V	-	bez diakritiky
3/2	Oustský Václav	1537	Norimberk	V	-	bez diakritiky
3/3	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	č
3/4	Günther Jan	1542 – 1543	Norimberk	V	5/42	ně wě

Rotunda č. 4 (M98) byla pro svou eleganci vcelku oblíbeným písmem liturgických knih produkovaných italskými dílnami. K vyznačovací funkci ji 1506 v takřčené Bibli benátské použil proto i Peter Liechtenstein. Zatímco obě bastardy, textová a vyznačovací, mu byly do Benátek přivezeny z Prahy už diakritizované, italská rotunda doplněna akcenty nebyla, poněvadž u krátkých českých záhlavových signálů se to nevyplatilo a latinský explicit dodatečnou úpravu nežádal.

Venetis in Edibus Petri Liechtenstein Colonienſis Germani. Anno vir ginei Partus. M.D.Li. Die. Li. Decembris.

Obr. 14 Rotunda č. 4/1

6 x 10, 4 x 5

4/1	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	V	5/38	bez diakritiky
-----	---------------------	------	---------	---	------	----------------

Rotunda č. 5A (M72²) je zřejmě směsice několika abeced odlitých na stejné písmové kuželce, jak vidíme kupříkladu na řezu ‚N‘ souhlasícím s rotundou č. 8. Minuskuly jsou příkladně zakulacené a levý dřík většiny majuskulí má zubovitý okraj. I když byl majitelem Simprecht Froschauer, v dílně jeho curyšských příbuzných se toto písmo nenacházelo. Na některých mikulovských tiscích během 1526 – 1527 jsou jím provedeny zhruba dva tři titulky kapitol. Snad se proto můžeme domnívat, že počet hranolků určených k sazbě byl nevelký.

Jiné písmo týchž rozměrů, ale odlišného řezu představuje **rotunda č. 5B (M18A)**. Neznámý Tiskař Cordova Likařství, dříve označovaný jako prachatický písař Václav, ho určil k vyznačování. Sytý písmový obraz nápadně kontrastuje s vlasovou modelací některých spodních dotažnic, jak ukazuje ‚z‘ nebo pod účařím doprava zahnuté ‚y‘. Některé majuskule mají okraj levého dříku opět přízdoben pilovitou linií.

Joannes Colampadius
 Erasmus von Rotterdam
 Martinus Luther.

Obr. 15 Rotunda
 č. 5A/1

W Kladenj do desk

W Woczy.

W Puowoda.

W Saudu zemskem.

W Wzedniczych.

W Wdowach a Wan

W Zialobach puoho

Wzedmluwa.

Obr. 16 Rotunda
 č. 5B/2

6 x 8, 5 x 5

5A/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527	Mikulov	V	-	bez diakritiky
5B/2	Tiskař Cordova Líkařství	1529, 1536	Norimberk? Praha?	V	-	bez diakritiky

Kresebně příbuzná je **rotunda č. 6 (M18)**, která patří spolu s rotundou č. 10 k nejrozšířenějším řezům v Čechách. Svými tvary tenduje k písmu brněnských prvotiskařů Konrada Stahela a Matthiase Preinleina 1486 – 1499, označovanému jako „větší“.³⁹⁾ Dokonce se shoduje i písmová výška, avšak pomýšlet na to, že Mikuláš Bakalář přišel 1510 k přímým odlitkům brněnských matric, převezенých do Prahy už někdy

v době Martina z Tišnova, by nebylo případné. Zamezují tomu hned drobné odlišnosti písmen ,B' ,D' ,K' ,P' ,R'. Jelikož tuto rotundu během 1506 – 1518 užíval vcelku nepřetržitě pro latinskou i českou sazbu Hieronymus Höltzel, spíše se lze domnívat, že kolega Bakalář podlehl jeho vzoru. Od něho po čtyřech letech v poměrně opotřebovaném stavu přešla rotunda do Prahy k Mikuláši Konáčovi a spolu s ostatním vybavením, které z jeho dílny přežilo, ji i s diakritikou převzal 1542 Jan Chocenský (nějaké zbytky však musely v Plzni zůstat, poněvadž Tomáš Bakalář s nimi pracoval ještě 1532). V tutéž dobu jako Konáč disponoval nepěkným konglomerátem Pavel Severin. Objevíme zde bastardní ,M' a ,W' neznámého původu nebo zbytnělé ,A', které do abecedy asi také nepatří. Dvacet řádků této Severinovy sazby měří neuvěřitelných 163mm (u Höltzela jen 140), což může být, pokud nešlo o písmo odlité na větší kuželce, další důkaz používání mezerádkových proložek. Mladší Dušíkova sada z Litoměřic 1542 se liší od „větší“ brněnské rotundy okrouhlejší kresbou písmen ,w' ,R'.

Tuto se pak wypisuje
k rozumu newiera
khartika přiče omi sto
gij a kde w wjře bludij
Rdez Lorek pti Aliro
wi zastawage blud sw
oy pokazuge a wyznaa
wa wissetečost kacyzst
wij pikhartikeho to na
ne odkrywage mluwij
Alirowi takto

A B C D E F G H I J
K L M N O P Q R S T U V
W X Y Z
a ā b c c̄ d d̄ e ē f g h i
j k l m n ñ o ō p p̄ q r
r̄ s s̄ t t̄ u ū v w x y z
q̄ r̄ ° i v x . : ; ◀

Obr. 17 Rotunda č. 6/3

5 x 8, 4 x 4

6/1	Höltzel Hieronymus	1506 – 1518	Norimberk	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/2	Bakalář Mikuláš	1510 – 1511	Plzeň	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/3	Konáč Mikuláš	1514 – 1528	Praha	V	5/34	ú č ň ř ť
6/4	Severin Pavel	1521 – 1522	Praha	V	5/40, 20/163	Ž
6/5	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	V	5/34, 20/140	bez diakritiky
6/6	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	5/34	ž
6/7	Chocenský Jan	1542 – 1544	Praha	V	-	á č ř ž
6/8	Kantor Had Jan	1556 ca	Praha	V	-	á č ř ž

Rotunda č. 7 (M18 a M92) sloužila Konradu Baumgartenovi 1501 jako písmo pro sazbu latinského textu, a nepotřebovala tudíž diakritiku. Sazba byla s ohledem na interlineární glosy většinou prostrkaná (5/60). Meziřádkové proložky neměla pouze v explicitu Mancinellovy Gramatiky (5/30). Tato rotunda představuje „spárovanou“ směs dvou písmových sad, odlitých na stejně velké písmové kuželce. Sada M18 byla nepatrně větší nežli sada M92. Obě abecedy se však nelišily pouze rozměrem. Nejednotnost řezu vidíme kupříkladu na rozdílném ‚M‘ – v první sadě je podsadité a v druhé naopak užší a se dvěma kolmými středovými dříky. V abecedě se vyskytují též dvě verze ‚S‘. Jedna má kolmá břevna příslušná verzi M18 a druhá je s perlou patřící k M92. To všechno jsou znaky dvou brněnských rotund užívaných Konradem Stahelem a Matthiasem Preinleinem 1486 – 1499. Když brněnská dílna z neznámých příčin skončila, Preinlein se s „menší“ i „větší“ rotundou přesunul vzápětí do Olomouce, kde během 1499 vytiskl ještě latinské traktáty Johanna Fabriho a Johanna Schramma. Někdy v této době a možná, že přičiněním olomoucké kapituly, obě smíšená písma i s trochou ostatního vybavení přešla na Konrada Baumgartena, který část fundu roku 1503 vyvezl do Vratislavi.

¶ Pertesús p̄tedet habet Suetonius ip̄se
m̄olette ferens

¶ Ignauia p̄tesús ait de cesare narrans
p̄ticipiū p̄n̄t̄ip̄is de x̄bis

¶ Idem q̄s tens regimē n̄ost̄z verbale docebit
vereciosos pudens a pudet

¶ Naso ait: z vultus sine rusticitate pudentes.
onidius pudendus. da. dum

¶ Nec gener est nobis ille pudendus ait.
nolente a piget.

¶ Poscis ab inuita verba pigēda lyra p̄per.
om̄ia sup̄dicta q̄ participia.

¶ Nec tñ aduertas potius tu nomina dici.

Finit fauste grāmatices Anthonii man
 cinelli veliterni: libell⁹ qui spica intitulat
 Impressus aut est marchionali urbe olomuceñ
 p discretū cōradū baumgartē-anno. **MD**.ccccci.
Dicupis altissimo musas pferre latinas-
 Fac pulses cytharā quā increpuisse iuvat.
In q3 tuas facito faciem venire libellum-
 Quē speculum prebet docta **MD**incrua tibi.

Obr. 18 Rotunda č. 7/1

5 x 8, 4 x 4

7/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	T	5/30, 5/60 s prostrkáním	bez diakritiky
-----	-------------------	------	---------	---	-----------------------------	----------------

Rotunda č. 8 (M60 a M61) představuje též „spárovanou“ písmovou sadu, v níž většina liter patří snad k okrouhlejší verzi M60 s výjimkou texturových ,B', ,D', ,H', ,M', ,N', ,S' z verze M61. Vedle staršího dvoulineárního ,S' se uplatnila i varianta s perlou. Pro svislé dríky některých majuskulí jsou charakteristické přízdoby v podobě drobných háčků. Nediakritizovaná sada rotundy č. 8 byla stejně jako předešlá rotunda vázána tedy jen na latinské texty vydávané v Olomouci. Hojně frekventovala během

Nota **M**athias ordi
 natus fuit a petro i epis
 copum et sacerdotem
 vñ et alii apostoli simili
 ter i episcopos licet nō
 i sacerdotes possūt esti
 mari fuisse ordinatos a
 petro
Secunda pars ser
 mōis soluit argumēta

Obr. 19 Rotunda č. 8/1

1500 – 1502 u Konrada Baumgartena, který ji do Vratislavi nevzal, a roku 1504 u jeho nástupce (bývalého tovaryše?) Libora Fürstenhaina.

5 x 8, 4 x 4

8/1	Baumgarten Konrad	1500 – 1502	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky
8/2	Fürstenhain Libor	1504	Olomouc	V	5/38	bez diakritiky

Rotundou č. 9 (M88), která měla už svůj zenit dávno za sebou, sázel Christoph Gutknecht nadpisy českého překladu Naogeorgova Pammachia. Toto staré nediakritizované norimberské písmo převzal v téže době 1546 – 1547 Václav Oustský do Mladé Boleslavi. Jméno wittemberského tiskaře Josefa Kluga na jednom ze zdejších letáků, nazvaném Věčného Božského [!] majestátu deklarací, je Oustského podvrh, neboť Klug tuto rotundu nikdy nevlastnil.

Tragedij Spolu Rozmluwagici

**wedenij Osob Naplac.
Krystus. Petr. Pawel.**

Petr Apostol. Pawel Apostol

Izpusob Swietak sefflosti

Obr. 20 Rotunda č. 9/1

5 x 8, 4 x 4

9/1	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
9/2	Oustský Václav	[1546 – 1547]	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky

Pěkná kulatá a kresebně vyrovnaná **rotunda č. 10 (M94)**, jejíž původ sahá až k Erhardu Ratdoltovi do Augsburgu 1486,⁴⁰ je druhým nejrozšířenějším řezem tohoto gotického písma u nás. Silně frekventovala v Norimberku. Jako textové i vyznačovací písmo ji používal Hölzel, který svůj vliv uplatnil 1518 na Klaudyána. Mladoboleslavská sada

**Erazymus Roterodansky Rządu a
rzecholy Swateho Augustyna
Dworzeninu gednomu.przi
teli swemu. pozdrawe
nie wskazuje:**

pak přešla o rok později na Velenského a za další rok ke Štyrsovi. Ten ji sice nadějně opatřil hojnou diakritikou, ale po jednom použití od ní odstoupil. Tato provenienční linie je tedy vymezena pouze léty 1518 – 1521. Druhá linie počíná 1526 u plzeňského tiskaře Pekka, někdejšího vyučence z Norimberku, a směřuje přes jeho pomocníka a nástupce Tomáše Bakaláře do Prahy k Netolickému, který určitou část původní Pekovy dílny získal. Poslední využití této nediakritizované sady je datováno 1543.

**Przcuessena a mnoho prospiessnaa
knieha Erazyma Koterodami keho
o Rytierzi Krzestianskem. scwslim
dostatkem w Łzestinu przelożiena.
Z swykladem y wsseho tobo coż w
nie se poklada neomylnaym Prawi
dlem bedlywic wytłstienaa:**

Obr. 21 Rotunda č. 10/3

4 x 6, 3 x 4

10/1	Höltzel Hieronymus	1518, 1520	Norimberk	VT	5/30	á ň
10/2	Klaudyán Mikuláš	1518 – 1519	Ml. Boleslav	V	5/30	č
10/3	Velenský Oldřich	1519 – 1521	Bělá/B.	V	5/30	č d' í ř mě ně
10/4	Štyrsa Jiří	1521	Ml. Boleslav	V	-	č ř ž ně tě wě
10/5	Pekk Jan	1526 – 1529, 1531	Plzeň	V	5/35	ž
10/6	Bakalář Tomáš	1532 – 1533	Plzeň	V	-	bez diakritiky
10/7	Netolický Bartoloměj	1540, 1543	Praha	V	5/30	bez diakritiky

Rotunda č. 11 (M91-D) takřečeného Tiskaře Cordova Líkařství, dříve označované ho jako prachatický písař Václav, představuje prozatím záhadu. Je to písmo charakteristické spíše pro Lyon, Basilej, Benátky či Krakov nežli pro Německo a Čechy. Roku 1529 a 1536, kdy vyšla obě česká dílka, ji kupříkladu v Krakově užíval Florian Ungler a pak vdova. V obou dílkách slouží pro češtinu zcela ojediněle jako písmo textové, a nadto hojně diakritizované. U mladšího tisku jsou háčkem zohledněny dokonce skupiny ,bě' ,dě' ,žě' (= že), a to vůbec poprvé i s majuskulami ,Bě' ,Dě' ,Žě' (= Že). Patrně z důvodu nedostatečnosti literek je do abecedy přimícháno též švabachové ,M'.

**Saud Komodnij ma držan Byti dwie
nebeli porad/w Pamatnych 3.18
P.ania Wladyky nasne obec.žc.**

**Foho při wede neb snim stogii/ ne
maa té stranie swie ciii/ než druhaa
strana poženeli ho té maa swie ciii
w Starém Žřizenij B 5 w**

3 x 5, 2 x 3

12/1	Baumgarten Konrad	1501	Olomouc	T	20/88	bez diakritiky
------	-------------------	------	---------	---	-------	----------------

Rotunda č. 13 (ca. M59A nebo ca. M71) patřila k málo rozšířeným a těžko identifikovatelným. Je těsná a vyjma jednoduše provedených majuskulí špatně čitelná. Toto textové písmo zachycujeme jednorázově pouze v Olomouci 1504 u vandrovního tiskaře Fürstenhaina, jehož předchozí působistiště neznáme.

ro fors solum habet forte in ablatiuo Macce vocatiuſ solu
in vsu est Licer antiqui dicebant macus:cra:ctum ffectus
vsus est nominatiuſ et regit post se ablatiuſ Vergiliuſ macce
bone puer virtute sic itur ad astra Latere solum dicimus et
latere in ablatiuo In plurali vero lateres et lateritius:spore
ablatiuus solus est varro tñ in scdō proutit spōis:dictionis
genitiuus datuſ ditioni actiſ ditionē ablatiſ ditione Inuenit
huius rabi huic et ab hoc rabo Haec rabes hanc tabem a tabe
be Liuius huius tabis proutit Ab hoc flāmmine pro flaru
ventorū flamina et flāminibus Aſminatiui solum in veniūz
Satias et saties Therentius nam vbi me portes saties cepit
commuto locum Supperie et supperias tantum dicimus et sig
nat auxilium Infirias accusatiuus est solus et construitur cum
eo vt infirias eo id est nego Lues nominatiuum accusatiuum
luem ablatiuum lue tantum habet Dic astus huius astus et
hoc astu indeclinabile In plurali tñ dicimus astus etiaſ Aleo
ganeo et labeo solum nrim vrim habent Cicero tñ acufatiui

Obr. 24 Rotunda č. 13/1

3 x 5, 2 x 3

13/1	Fürstenhain Libor	1504	Olomouc	T	20/90	bez diakritiky
------	-------------------	------	---------	---	-------	----------------

Tučná a dobře čitelná rotunda č. 14 (M99) plnila funkci textového písma v mnoha evropských dílnách, mimo jiné stabilně u Höltzela, který s ní na českou objednávku

ſcienter:ſuſpenſus eſt ab adminiſtratione.ix.q.i.c. Ab excōmu
nicatōis.7 extra.de ſymo.c.Accuſatum.c.Quotiēns.7.c.Tan
ta eſt labes.¶ Becimoquinto debet ordinari ab his qui ſunt in
tra eccleſiam:7 habent facultates ad ordinationē.¶ Qm̄ ſi ordina
retur ab hereticis:ſciſmaticis:excōmunicatis:depoſitis:vel ſuſ
penſis p̄ſertim ſcienter:non poſſet in ſuſceptis ordinibus mini
ſtrare.ix.q.i.p. totum.7 extra de ſciſma.c.i.7.ij.¶ Et hoc etiam de
clarat a beato Thoma in quarto ſententiarū dif.xliij.¶ Et addit
q̄ et ipſi recipiētes excōmunicati ſunt.¶ Vide de ſen.excō.c. Cum
illozum.¶ Hec ſupradicta ſunt impedimēta que aſpici debent:nō
ſolum ante ordinationē. Sed etiā iam poſt ordinationē. ¶ Qm̄ ſi
quis p̄ ſententiā caderet in excōmunicationē:irregularitatē:de

positionem ordinis vel suspensionē: ministrare nō deberet q̄diu
in tali sentētia fuerit: etiā si ipso iure ppter aliquem actum eius
in hmoi sententiā ceciderit: qm̄ in talibus existens ⁊ ministrans:
vt in plurimum irregularitatem incurrit.

¶ Impressum Nuremberge p Hierony-
mum Höltzel. Anno domini. 1507.
xvj. die Mensis Junij.

Obr. 25 Rotunda č. 14/1

roku 1509 vyznačoval nadpisy Tocklerovy minuce, roku 1511 sázel latinskou bra-
trskou Apologii Sacrae scripturae a 1518 latinskou část trojjazyčných Catonových
průpovědí.

3 x 5, 2 x 3

14/1	Höltzel Hieronymus	1509, 1511, 1518	Norimberk	VT	20/79	bez diakritiky
------	--------------------	---------------------	-----------	----	-------	----------------

Jednorázového využití v kontextu bohemikálního knihtisku se dočkal též nejmenší
stupeň rotundy č. 15 (ca. M49), rozšířený v Lyonu, Basileji, Benátkách či po Němec-

Sibi nō vulgariter amando dño Nicolao
Wastionensi artium Baculario summi io-
uis sacerdoti Joannes Wātuanus. S. D.
Alexander ille Philippi Macedonici filius
Aristoteli scripsit malle se doctrina antequam
quā opibus ⁊ copiis reuera (vt refert Cel-
sius) thesaurū anie sciam tanti estimauit.
Hinc facile diiudicari pōt q̄ sit doctus in-
doctor ignauo antefereendus. Proinde ego
illum inter mortales deos numerandū du-
co: qui relictis opibus (que plurimos pes-
sum dedeūt) ad solius animi dotes animū
cōuertit. Et trutina eadem locandū autu-
moqui latus: latus bene affectus scientiā
suā alijs ꝓmunicat. Id ip̄m ꝓceptor ille se
ueritate Heronis cadēs cōp̄a quadam ad
Lucillū faciendū suadet. Post illos tu ala-
be galline filius mihi occurris nunc sine
ꝓfato honore noīandus dñe mi Nicolae:
cui nō vulgares gře sunt habende qui hūc
libellū ad sacras lras ꝓagogicū ⁊ multa-
rum questionū resolutōni de nouo impu-
mendū curasti. nescio an minus laudis me-
rueris ac si edidisses: als edax tps ⁊ inuidi-
osa vetustas dudū de ipso cōclamatū esse
iussissent. Tua igit opa tuo hortatū pene
familie orci adnumeratus. iam pristinis vi-
ribus recuperatis reuiuiscit. A gratis lecto

ku. Jedním z tamních majitelů byl
opět Höltzel. Tak jako mnohokrát
pro německý trh s ní roku 1518 vysá-
zel na českou objednávku latinský
text pozdně středověkého Lucidáře.

Obr. 26 Rotunda č. 15/1

2 x 3, 1 x 2

15/1	Höltzel Hieronymus	1518	Norimberk	VT	20/67	bez diakritiky
------	--------------------	------	-----------	----	-------	----------------

Bastarda

vznikla ve 14. století na přechodu mezi pravidelnými a strnulými formami gotickými a volnějším, umírněně lomeným písmem novogotickým. Poněvadž mísí různorodé stylové prvky, byla metaforicky označena za „méněcennou“. Písmový obraz však působí dekorativně, zdobně a vzdušně. K obecnějším rysům patří jednobříškové minuskulní ‚a‘ nahoře většinou ještě zašpičatěné, dvoubříšková konstrukce ‚b‘ (připomínající majuskulní formu) a ostře sbíhající dřívky ‚f‘ a ostrého ‚s‘. Německá regionální verze bastardy sehrála velkou roli při konstrukci švabachu a později též fraktury.

Ačkoli spolu s texturou patřila v Německu k nejstarším tiskovým písmům, užitym již v 50. letech 15. století Johannem Gutenbergem pro sazbu latinských odpustkových listů, prosadila se až během druhé poloviny 70. let v Paříži a o desetiletí později v Lyonu. Napodobovala gotickou psanou polokurzivu „lettre bâtarde“ a písmový obraz všech minuskulí se blížil textuře. Bastarda pak zdomácněla jen v zemích severně od Alp, kde zaznamenáváme několik výrazných národních modifikací. Z Francie pronikla do Anglie, Belgie, Nizozemí a znovu do Německa. Zde je mohutný nástup pod vlivem „lettre bâtarde“ zřetelný u sazby jazykově německé literatury až na samém konci 15. století. Jedna z variant se dle výskytu nazývá hornorýnská bastarda, kterou charakterizují smyčkovitá zakončení horních dřívků minuskulí ‚b‘, ‚d‘, ‚h‘, ‚l‘. Některé prvky hornorýnského písmového obrazu převzal švabach č. 3B (například charakteristicky široké ‚D‘, dvoutahové ‚H‘ nebo koncový tah okrouhlého ‚S‘ spojený s levým obloukem). Jinou charakteristickou skupinu tvoří mnohem výraznější a klidnější wittenberská bastarda z počátku 16. století. Vyznačuje se zajímavě zubovitou kresbou ‚Z‘ a zejména mimořádně krátkými dotažnicemi okrouhlých písmen ‚b‘, ‚d‘, ‚p‘, ‚q‘. Tyto rysy, viditelné na Konáčově a Wolffově bastardě č. 5, ji silně sbližují s rotundou. Poněvadž bastarda byla všude užívána výhradně pro sazbu textů v národních jazycích, neujala se vůbec na území Polska. Zde první souvislé polskojazyčné texty rozmnožované knihtiskem přicházejí opožděně až roku 1522, kdy však tamní dílny Floriana Unglera či Hieronima Wietora počala opanovávat již písma modernější, totiž švabach a fraktura.

Zcela odlišnou situaci zaznamenáváme v Čechách.⁴¹⁾ Zde se lomená bastarda vyskytovala zhruba od počátku 15. století jako rukopisné písmo nahrazující v jazykově české náboženské literatuře texturu. U vědomí konzervativnosti domácí čtenářské obce a ve snaze maximálně připodobnit tištěnou knihu artefaktu rukopisnému tuto vcelku specifickou konvenci podrželi i nejstarší tiskaři a dle několika domácích kresebně odlišných písemných předloh pravděpodobně sami pořídili patrice,⁴²⁾ matrice⁴³⁾ i lité hranolky tiskových písmen. Písmolijecský proces si přitom u dotažnic ‚d‘, ‚g‘, ‚h‘, ‚p‘ vyžádal nutná zjednodušení. Nezkušenost tvůrců také ovlivnila typografickou kvalitu sazečského materiálu, který se brzy opotřebovával a mohl být užíván jen krátkodobě. Proto každá nově vzniklá písmová sada byla pořizována z nových patric, a vykazuje tak řadu kresebných odchylek.

V Čechách se tisková bastarda poprvé objevila roku 1476 jako textové písmo nejstaršího známého díla plzeňského Tiskaře Arnoštových Statut. Na Moravě, kde byla situace odlišná, ji zastihujeme mnohem později, až mezi léty 1500 – 1502 díky olo-mouckému Konradu Baumgartenovi, a to v importované podobě. Zde také tento vandrovní tiskař, poučený nedávnou pracovní etapou v Gdaňsku, vůbec poprvé u nás doplnil textovou bastardu dvěma stupni vyznačovací rotundy. Naopak původem česká bastarda od svých počátků 1476 až do roku 1506 žádný vyznačovací pandán neměla. Každá tiskárna si svépomocně odlila vždy jen jeden písmový stupeň a jakkoli byl kresebně specifický, myšlenky na vizualizaci sazby prostřednictvím změny písma byly zcela nepřipadné. Jedinou cestou jak dosáhnout jisté vyznačovací

variability bylo pořízení individuálního nápisového štočku. Tuto praxi k nám vnesl 1497 – 1498 Tiskař Pražské bible. Bastarda se od té doby v titulní xylografii držela až do roku 1521 (Peter Liechtenstein, Mikuláš Konáč, Pavel Severin) a Alexandr Oujezdecký ji použil ještě 1536. Nedostatečnost písmového fundu touto náhražkou ovšem potlačena nebyla, takže estetická úroveň domácích prvotisků, jakkoli sázených národním jazykem, se propadla hluboko pod zahraniční průměr. Mnohem vážnější však bylo, že podvazovala výpovědní hodnotu textu a nepřispívala ke zdokonalování čtenářské recepce. Velmi dobře to vidíme na opožděném vstupu marginálií, pro jejichž sazbu u nás neexistoval odpovídající písmový stupeň a tomu jedinému, který tiskárny vlastnily, zase bránila šetrnost řemeslníků.

Na počátku řemesla lze jistě hledat důvod této všednosti v poutu s písmovou kulturou domácích rukopisů a v neschopnosti písmařsky a písmolijcky podpořit emancipaci tištěné knihy. Dekorativně prolamovaná bastarda totiž menší stupně nezvládla a standardně klidnější tahy jiných písem nesnesla. Chudost sazečského materiálu nepramenila však jen z morfologických limitů, nýbrž i ze slabého ekonomického zajištění živností. Nesnáz znovu prolomil až benátský Peter Liechtenstein, když záhloví a explicit Bible benátské, jejíž text byl reprodukován tradiční bastardou, vysázel rotundou italského typu. U nás tuto praxi opětoval později Tiskař Pražské bible. Textovou bastardu Nového zákona 1513 doplnil o záhloví sázená vyznačovací texturou a na třech místech zřejmě pokusně sáhl po vyznačovacím švabachu v sumariích. Tutéž kombinaci tří písmových sad použil ještě roku 1515 u dvou vydání artikulí. Co bylo řečeno o nesnadném souběhu textové bastardy s vyznačovacím pandánem, platí samozřejmě i pro knižní dekor a ilustraci. Iniciály byly v sazbě buď vynechávány, anebo s výjimkou beletristické Kroniky trojanské zařazeny jen do šesti nástěnných minucí Tiskaře Pražské bible a Tiskaře Korandy až během 90. let. Ilustrační aparát umístěný do kresebně nervózní bastardy vyžadoval tvrdou, ale přitom jednoduchou lineární řezbu.

Jako geneticky nejstarší písmo českých postinkunábulí přichází **bastarda č. 1 (M24)** z dílny Tiskaře Pražské bible. Její uživatel ji v průběhu dlouhého období několikrát obnovoval. Vidíme to kupříkladu na rozdílné kresbě ,y', ,M', ,S' v Bibli 1488 a ve Ficinovi ca. 1501 – 1506, kde mimo to ke dvěma starším řezům ,O' přibyl třetí, okrouhlejší. Z patric, které byly nově k dispozici, vznikly matrice pro písmo Liechtensteinovy Benátské bible 1506. Oproti starší verzi se liší spodní dotažnicí ,ý', jejíž serifové zakončení směřovalo od 1488 doleva, zatímco 1506 doprava. Liechtensteinova bastarda se různí též v některých částech kresby ,A', ,D', ,H', ,L', ,M'. Jiné je též minuskulní ,b', které má jak dvoubříškovou, tak už jednobříškovou podobu. Rozdělovník tvoří šikmá vlasová čárka.

Po ukončení benátské mise písmo zastihujeme opět v Praze, ale nikoli u Tiskaře Pražské bible. Ten do 1515 totiž pracoval svým původním repertoárem, doplňovaným ojediněle zbytky po Martinu z Tišnova (ergo po pražském Tiskaři Žaltáři 1487),⁴⁴⁾ jak vidíme na ,K' s rotundově zdvojenými dríky v Novém zákoně 1513. Benátské písmo se objevilo po čase až u Pavla Severina 1520. Dokazují to přinejmenším majuskule ,D', ,O', ,S', ,W', minuskule ,g', ,y', ,ý', spřežka ,ij' a koneckonců i totožná, hojnější diakritika. K písmové sadě byl opatřen nový, zdvojený diviz a několik řezem odlišných písmen, například v pořadí čtvrté ,O' a ,W' neznámého původu, nebo ,L' od Martina z Tišnova, původně patřící k brněnské „větší“ rotundové abecedě M18. Kompletní sada, odlišná zřejmě málo kvalitní literinou, je však zřetelně zhrublá a některá vlasová zakončení chobotů ,K', ,L', ,M', ,P', ,R' oproti prvotiskové verzi zmizela úplně.

Roku 1521 před tiskem Luthero-va sborníku došlo k další rekonstrukci Severinovy písmové sady. Přibýlo staré užší bastardní ‚Ō‘ a spřežka ‚ij‘, zcela nově přišlo bastardní ‚Q‘ z Žaltáře 1487 a kupříkladu písmena ‚u‘, ‚Y‘ byla nově odlita s drobnými odlišnostmi. Naopak výraznější příklon k rotundě dokládá ‚D‘ se dvěma šikmými břevny, zastoupené už dříve v Kutnohorské bibli Martina z Tišnova. Mimo to se v textu ve větší míře objevilo znovu rotundové ‚K‘ jako náhrada za bastardní (tato substituce je ostatně patrná už 1513), avšak 1522 fungují oba řezy společně vedle sebe. Součástí rekonstrukce bylo obohacení bastardy plnou rubrikou ve tvaru obráceného D. Změny v písmovém fundu se projeví, jak už bylo řečeno, na Lutherově trojdílném sborníku 1521. Poněvadž se sborník od předcházejících i následujících prací liší absencí kvantity samohlásek, je možno uvažovat, že v této době byla Severinova dílna posílena novým pomocníkem (sazečem) se specificky zaměřeným postojem k dloužení.

S touto tušenou personální změnou zajímavě souvisí i další osud původní české tiskové bastardy. V lednu 1522 vychází Náprava od Martina Žateckého, v níž se toto staré písmo objevilo pouze jako vyznačovací na druhém řádku titulu. Poté v květnu 1522 přichází ještě u Chelčického Knihy výkladuov spasitelných. Bastardou sázený text tu však znamenal nevyhnutelný a s ohledem na stáří díla též poněkud nostalgický epilog. Nic na tom nezměnil ani Alexandr Oujezdecký, když ještě roku 1536 užil bastardou řezaný xylografický štoček věčného názvu „Prawa Městská“. Odstraněním bastardy padl jeden z pilířů pozdně gotické typografie a náš národnějazyčný

Bránze obczuy miesta nebo zemie •
 A tomu : že má sám od Boha když gi
 nee sody sozen byti a Toho pať ktož
 nemá žádného vřadu • Aby tak wel
 mi rád poslochal vřednýkuow roz
 křanů : aby se zdál že gest k tomu ne
 nozů práwa przymučen : ale swo wła
 stný wolů przymeden a Nieścieni
 na pať nebo obywatle zemie : buďto
 že by byl vřednýkem nebo bez vřa
 du gimenię gest : aby tak welmi pýl
 no pécy miel o obcznece wiecey : yáť
 welmi miługe swee właśtnię a Bez
 dze nebo Zemenina • Statcznost w
 walce : w pokoci pak welikoczynnost
 a Kupce • Aby gsa prawdomlu
 wnym wiernie a pilnie przespólnými
 potrzebami a potrawo kmił a opa
 trował miasto a sám se b a a Zeme
 lnički • Aby potrzeby od kupce ko

zytku a po twece gti nesiłi • O wsseni
 pať nakizdy den toto swym ozna
 my : že tak tobie bude dar prawdy
 (od kudy koli przynieseny) liby : yáť
 wdzięnie ofrutnýkuom łakomym
 wssyżeni drazů darowe przycłáze
 gů • Odhrazuy prosym tiem gestto
 tie k dobre • napomynagů wssy swe
 aby po tom nemysł samecho sędze
 nieścisttje strělám otwřęci • Za
 czpay owssę swee wssy przed tiem ge
 sto tebe chwálce yákožto przed sfo
 dliwym łakodny zpřewany • Po

mní že sy cizlowieš : a protož že wždy
czky mase metzo w sobie což muoze
trestano byti. Protož kterýž tie do
liz twych domáczých bezewšně wy-
mýenky chwalce : pomni že gfo ti ne
bo slepý nebo takowý kterýž by chie
li aby ty slepy byl. A pomemadž

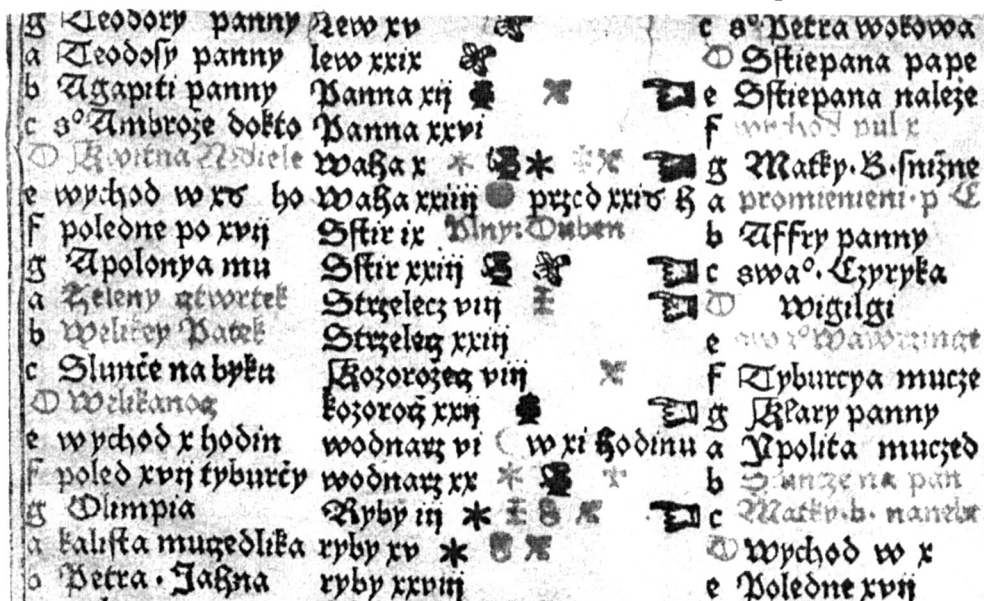
knihtisk se otevřel šwabachu. I tak
je zřejmé, že v Čechách pilíř fun-
goval ze všech zaalpských zemí
nejdéle.

Obr. 27 Bastarda č. 1/1

5 x 5, 3 x 3

1/1	Tiskař Pražské bible	1488 – 1515	Praha	T	20/103 – 105, 113, 115 (1488 – 1500) 20/112 – 113, 115 (1501 – 1515)	č ň ř š ť ž dě mě (1488 – 1515) od 1495 přibýlo á é ú, důsledněji však až od 1503
1/2	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	T	20/101	á é ú ý ň ř ť ž řídce mě
1/3	Severin Pavel	1520 – 1522	Praha	T	20/112 – 113	á é ú ý č ň ř ť ž

Také další dvě písmové sady, které do této kapitoly řadíme, představují materiál veskrze mixtní. Bastarda č. 2 (ca. M24 a ca. M79H) je totiž z poloviny tvořena šwabachovými typy. Šwabach svou špičatostí odkazuje spíše k menší Liechtensteinově verzi 1506 nežli k písmu Tiskaře Korandy nebo Konáče a Wolffa 1507 – 1511. Náležitosti šwabachu mají pouze všechny minuskule s výjimkou ‚h‘, jehož horní dotažnice není kolmá, nýbrž se smyčkou. Z majuskulí je šwabachové ‚G‘, ‚W‘ a ‚M‘ (ca. M79H), totožné s literou v Moravově šwabachu č. 1. Ostatní velká písmena však mají blízko k bastardám plzeňského Tiskaře Statut Arnošta z Pardubic (‚A‘, ‚J‘, ‚P‘, ‚S‘, ‚T‘, ‚Y‘, ‚Z‘) a pražského Tiskaře

Obr. 28 Bastarda č. 2/1

Pražské bible (D', F', O', R'). Tato kresebná divergence, tíhnoucí u velkých písmen pořad ještě k programové dekorativnosti (ca. M24), svědčí o tom, že sada vznikla opět kopírováním nejen mladších, ale i starších vzorů, pomocí nichž chtěl tvůrce vyhovět jisté rigiditě, na níž byl český čtenář uvyklý. Konzervativní přístup potvrzuje také nízký výskyt diakritizovaných hlásek ,č', ,ž'. Ačkoli se kresebně stabilizovaný švabach německého původu bez problémů ujal u Tiskaře Korandy od 1492, u Mikuláše Bakaláře (1498), Pavla Olivetského (1504?), u Mikuláše Konáče (1507) a Tiskaře Pražské bible (1513), domácí písmařská tradice povstávala tápavě. Z hlediska typografického vývoje jde tedy o výtvar neproduktivní, ale nutně přechodový. Písmo je doloženo jen 1516 u Tiskaře II Žateckého minuce na 1517, který byl Kamilem Boldanem ztotožněn s novoměstským tiskařem Mikulášem.⁴⁵⁾

4 x 6, 2 x 3

2/1	Tiskař II Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	T	20/92	č ž
-----	------------------------------------	------	-------	---	-------	-----

Menší stupeň má Liechtensteinova tenká a vzdušná **bastarda č. 3 (ca. M24B)**. Na rozdíl od předchozí větší bastardy, již byl vedle Bible benátské 1506 sázen i text dvou drobných traktátů, se vyskytla pouze v Bibli, a to při sumariích. Domácímu čtenáři vycházela vstříc diakritizovanými vokály a hláskou ,ž'. Opět tu však nejde o sadu čisté české bastardy, ale o konglomerát s rotundou, obdobný pražskému i kutnohorskému písmu Martina z Tišnova. Kresba Liechtensteinových písmen (nikoli písmová výška) se s brněnskou „velkou“ (M18) i „malou“ rotundou (M92) shoduje u ,B', ,K', ,N', ,Y', pouze s „malou“ u ,E', ,G', ,J', ,S' a s „velkou“ u ,T'. Rotundový charakter, blízký v některých případech vimperskému Alacrawovi, mají kupříkladu též ,A', ,C'. S písmem Žaltáře

W prwnich knižach Awozyessowých: Genz latinske slowu Genesys.
A žydowsky Bresyts. Tito skutkowee bož i společneeho rozumu zawrže,
nij pokládaj se. Swieta počátek. Y giného wšeho stworzenije: Rozploze
mje lidstkeho pokolenije y gich zlosti. Potopa a dielánije korabu Noe. Drc
miennee yazykuow zmienjenje. Wolenije takee lidu božyého: a wstúpe
mje geho do Egypta. A gest w nich Kapitól padesát.

Trzye kralowee obietugij dary. Jožef y s dje/
tietem y s mátki geho vtrjeka do Egyptu. Ero//
des newinniatka morduge. Krystus se z Egypta
wraguge. Kapitól. ij.

Buoh škre Samuele rozkázal Saulowi wšse
czky z hubiti Amalechytške. Ale on to přestú/
pil. zachowali krále: a lepšij dobytěk. Treštkze
ho Samuel. A wychwaluge poslušenstwije nad
obiet. Sám Samuel zabil Agaga. A plakal
zawrženije Saulowa.

Kapitola. xv.

Obr. 29 Bastarda č. 3/1

1487 se shoduje kresba ‚S‘, ‚W‘, s Kutnohorskou biblí ‚K‘, ‚S‘ u textového a ‚B‘, ‚G‘, ‚J‘, ‚Y‘ a okrouhlé ‚P‘ u vyznačovacího písma. Typicky bastardně vyhlížejí pouze ‚M‘, ‚W‘, ‚Z‘ a písmeno ‚P‘ s chobotem, které jako jediné má též Tiskař Pražské bible. Minusku-
le s výjimkou dvoubříškového ‚b‘ a smyčkového ‚h‘ tendují už ke švabachu známém
od 1492 v podání Tiskaře Korandy. Tato menší Liechtensteinova bastarda, byť vznikla
nepochybně v Praze, je tedy na rukopisných domácích předlohách závislá už minimál-
ně a spíše se ohlíží po vzorech tiskových. Její další osud po roce 1506 není znám.

3 x 5, 2 x 3

3/1	Liechtenstein Peter	1506	Benátky	V	5/25	á é ú ý ž
-----	---------------------	------	---------	---	------	-----------

Bastardu č. 4 (M79I) užíval Konrad Baumgarten v Olomouci během 1500 – 1502
a pak ji odvezl do Vratislavi. Na obou místech sloužila pro sazbu latinských textů.

petam etiam quo ad doctrinam **fo. lyvii**
et nunc septimo qualiter in officio predicac
onis semp apostoli alii petro detulerunt. Ip
se enim sermonem fecit in electione Mathie
Actuū primo Et post missionem spūsancti
primus narratur surrexisse ad predicandum
tria milia hominum sua prediciōe convertēs

Je opět z poloviny švabachová, tak
jako předešlá verze. Navzdory tomu
představuje nejstarší u nás fungují-
cí bastardu zahraničního původu.
Už František Muzika si totiž krátce
povšiml, že jde o německou modifi-
kaci francouzské „lettre bâtarde“, ⁴⁶⁾
přesněji řečeno o lyonský typ žijící
v odvozeninách pro štrasburského

Ex quo etiam dicere oportet Qz ceteri apostoli videbāt petrum tam in opacione miraculorum q̄ etiam predicacōe x̄bi dei ex dono sp̄s sancti excellenter preferri recordātes x̄b̄um xp̄i specialiter ad eum relatorū. vt tu vocaberis cephas (Et tibi dabo clauēs etc. Et qz past. male officiu cōmiseret Pasce oues meas trinites Et qz denotasset eū xp̄s feruenciozem in dilectiōe cūctis aliis apostolis. dicendo eis audietibus Diligis me plus his etc. vt supra Et vt vnitas in ecclesia seruaretur in oibus Ideo oēs alii apostoli tam in predicacōis officio q̄ distribucōe prouinci arum et regnorum ad potestatem episcopalem ordinandi sacerdotes et episcopos receperūt a petro et breuiter omnes actus ecclesiasticos. intelligēdo tamē super corp⁹ xp̄i mysticu⁹. i. ecclesiaz in gentibus edificandā Licet super corpus xp̄i verum conficiendum recepissent a xp̄o equaliter Etiaz indas in cena vltima Cui qz Mathias successit ex diuina electiōe per sortem. q̄ non legitur a xp̄o recepisse potestatem conficiendi eucharistie sacramentaz Cum in cena xp̄us solūmodo cum xii. discipulis vt euangeliste manifeste tradunt Ideo mathias ordinat⁹ a petro fuit sicut etiā paulus et Barnabas in episcopos et sacerdotes Que omnia et si xp̄us facere potuisset. tamē noluit vt vnitas ecclesie seruaretur

tiskaře Johanna Grüningera. Baumgartenova verze je však kresebně svobodná a pozůstatky štrasburských předloh jsou patrně nanejvýše u nervózně kostrbatých minuskul, akceptujících už morfologii švabachu (vyjma dvoubříškového ‚b‘ a spojitého ‚s‘). Zahraniční literatura proto klasifikuje Baumgartenuv řez jako švabachový.⁴⁷⁾ Tomuto jednoznačnému pojetí však brání kresba majuskulí, pohybující se volně a bez zábran mezi švabachovými prvky (A'), texturou (pilovité okraje ‚F‘ ‚J‘, zdvojená břevna ‚N‘ ‚P‘ ‚U‘) a rotundou (perly na dřívku ‚M‘ a v ‚S‘, konturové tahy okrouhlého ‚E‘ ‚N‘). Většina velkých písmen je sice pojata dekorativně, ale už bez zastaralých chobotů. Jejich dekorativnosti jistě přispěla i určitá předimenzovanost vůči tvarům malé abecedy (‚B‘ ‚E‘ ‚N‘ ‚O‘ ‚P‘ ‚Q‘ ‚S‘ ‚U‘). Zdá se také, že abeceda majuskulí nebyla úplná. Toto písmo, užívané a zřejmě i vytvořené vandrovním tiskařem Baumgartnem, nemělo na naši pozdější typografii žádný vliv.

Obr. 30 Bastarda č. 4/1

3 x 5, 2 x 3

4/1	Baumgarten Konrad	1500 – 1502	Olomouc	T	5/20, 20/83	bez diakritiky
-----	-------------------	-------------	---------	---	-------------	----------------

Na závěr je nutno zmínit ještě další dvě sady zahraničního původu. **Bastardy č. 5A i 5B (M44)** jsou volnou replikou takzvané hornorýnské bastardy kolínského tiskaře Ludwiga von Renchen, který pracoval do 1505.⁴⁸⁾ Očividná podobnost je u většiny majuskulí a zvláště pak u ‚M‘. Některá písmena se však přesto odlišují, kupříkladu ‚Z‘ u bastardy č. 5A poukazuje zvláštní zubovitou kresbou na wittenberské předlohy nebo ‚D‘ a ‚N‘ bastardy č. 5B jsou pozůstatky starších vývojových typů. Majuskule ‚A‘ ‚B‘ ‚S‘ a malá písmena bastardy č. 5A naopak tendují ke švabachu, kdežto v stylově pokročilejší sadě č. 5B mají už čistě švabachové rysy. Starší ráz bastardy č. 5A dotvrzuje též hrotitá interpunkční tečka nebo dvojí ‚l‘, rovné a zahnuté, respektující ještě starší písařský úzus a zvyklosti českých prvotiskařů. Na německý původ tohoto písma ukazuje mimoděk přehláska ‚ü‘, která v českém prostředí přijala platnost ‚ú‘. Nově zde byly diakritizovány obvyklé souhlásky, avšak samohlásky zůstaly bez kvantity.⁴⁹⁾ Písmo během 1507 – 1511 nacházíme v pražské společné firmě Mikuláše

✠ Schwale Jana Huniada krize brala
Zadislawa mluwenee ., kapitola ., lyvij

Z kraal nečaw Bielehradu a s nim Ladi
a slaw do Budina geti vmijenil. Narce ge-
stiek Wiestu Huniadowu prigel. Tu je
na Huniadowa proti niemu wygewssy / pro smrt
Wanžela w smutnee ruchy odijena. a panny kterež
při nje byly skloniwše k zemi twaaze smutnym o-
šewem zamutek okazowaly. kraalna panije hle-
de. Neprijhodnyt gest dije tento odiew / kteryž pro
smrt muže swecho neseš. Jan Huniad od smrti
bral se do žywota. Tent gest Dher skü zemi křistu m-
nie kraalowstwije zachowal. křestianskecho gmena
nepřatele porazyl / zabnal a s strassil. pokoy D-
hrom zpłodil / zdrawingsssem wiernym otcwrgel Sil-
nym gecho skutku omrtačey nepřatele se diwili a ži-
woty smrt poromgy slawiti budü. W bogi wdatny
doma pokogny. W bitwie přemohl nepřatele / w
nemogy se be jamecho. Xaddü a rukü swee haussy z
držowal / porazel nepřatelestee. Kdýž nastawatipo
slednj žiwota čas poznal a rozmahati mozy nedu-
hu znamenal. nedopustil gest Božeho tiela k sobie
neestü. Nebr gřwiediel žeby nehodnce bylo Aby slu-
žebnik od pana gmiel nawssstiewen byti. Powstaws
ložže ačkoli zemdlenym vdy. a kdyby pro mdlo-
bu žywota na swych nohach giti nemohl / do kostela
swateho se neestü rozkazal. A tu z obyčgege křestian-
skeho Bylili gsü ktere wietzy lid skych břečhuo zpo-

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X

Y Z

a ā b b c c d d e e f f g g h h i i j k k l l m m n n o o p p r r s s

ss ss t t u u v v w w y y z z

ij v x . / () ☞ ✠

Erzeleer all Artickel des glaubens, wie sy in Symbo-
lo Apostolisch begriffen sind, vnnnd fñret darauff eñt-
dise wort. Nach dem jr die vñlcker dise ding geleert ha-
bent, vñ sy glaubent, was jr sy geleert, habent rew des
vorgehenden lebens, vnnnd sind bereit hñr in zñ wan-
deln nach Eñangelischer leer. Demnach rñnfent sy
in das x...er in dem namen des Vaters vñd Sñns vñ
heyligē Eysst. Die zeigt Erasmus offentlich an, das
der Cap... die vñderichten in glauben, vñ mit fñe
die in gñt hñnden, von Chri... gñsgriff.

Mat. 28. Wey...schreibe er vber das ander capitel der geschichtē
Der her hat also beuolhen den Eñangelischen hñren.
Geend hñ vñd leerend alle vñlcker, raffent sy, leerent
sy halten alle ding, die ich euch gebotten hab. Leerend
Ein vergeb die das solent getaufft werden, die vorgrñnd Eñanges-
lich wasser, lischer weyßh...yt. Es sey den sach, das ainer den selben
glaub, wirdt er vergebeñlich eñtññt in das wasser,

Obr. 32 Bastarda č. 5B/2

Konáče a Jana Wolffa.⁵⁰⁾ Snad se právě tudy pootevívá odpověď na otázku, kde se oba tiskaři vyučili a s jakými kontakty započali svou tiskařskou dráhu. Bastarda č. 5B patří naopak mikulovské dílně Simprechta Froschauera. Její původ lze vystopovat až k létům 1516 – 1519 u příbuzného Hanse Froschauera v Augsburku.⁵¹⁾ Mikulovská dílna tiskla 1526 – 1527 pouze německojazyčné texty na podporu novokřtěnců.

3 x 5, 2 x 3

5A/1	Konáč a Wolff	1507 – 1511	Praha	T	20/95	ú ü ñ ř t ž
5B/2	Froschauer Simprecht	1526 – 1527	Mikulov	TV	20/90	bez diakritiky

Šwabach

je novogotické tiskové písmo vyvinuté z jedné skupiny německých psaných bastard.⁵²⁾ Má už relativně samostatnou kresbu, diktovanou potřebami tamní typografie. Nejvýrazněji se tento rys projevuje na majuskulích, které jsou na rozdíl od kresebně bohaté a někdy až těžko klasifikovatelné textury či rotundy proporcčně stabilizované. Kresba velkých písmen jednak harmonizuje s minuskulemi a jednak je jasnější a čitelnější, poněvadž dvoulineární princip se omezil maximálně jen na ‚C‘, ‚D‘, ‚E‘, ‚F‘, ‚L‘, ‚O‘, ‚Q‘, ‚T‘. Minuskulní písmena zůstávají nahoře i dole ještě zašpičatělá, ale boční tahy jsou už zaobleny. K charakteristickým rysům zděděným po bastardě patří jednobříškové minuskulní ‚a‘, ostré sbíhající dřívky ‚f‘ a ostrého ‚ß‘ a volná, k bříšku nepřipojená spodní dotažnice ‚g‘. Nápadným znakem, který bastarda naopak nemá, je spojitost koncového tahu okrouhlého majuskulního ‚S‘ s levým obloukem písmene. Prvky nového šwabachu jsou znát už na bastardě Kobergerovy německé Bible 1483. Ještě dále transformace proběhla v hornorýnském písmu Petera Schöffera. Jako tiskové písmo užil čistý šwabach poprvé norimberský tiskař Friedrich Creussner

1485.⁵³⁾ Ačkoli poměrně široký písmový obraz šwabachu vedl k neúspornosti potlačené plochy, pro snadnou čitelnost se stal až do druhé poloviny 16. století nejrozšířenějším sazebním materiálem v Německu a částečně v Nizozemí a Anglii.⁵⁴⁾ Pak jeho význam postupně klesal a původní role textového písma se zúžila jen na vyznačovací. Definitivní ústup ve prospěch fraktury nastal v německy mluvících zemích během 18. století. Prvním tiskařem Polska, který si alespoň nakrátko opatřil šwabach pro tisk německých textů, byl Jakub Karweyse v Malborku 1492. Pro polštinu ho počal prosazovat od 1522 Florian Ungler.⁵⁵⁾

České řemeslo, stojící pod kulturním vlivem Německa, přijalo standardní šwabach (M81) z norimberských písmolijen ve stejnou dobu jako polské, ale na rozdíl od Karweysoho s úmyslem pořizovat takto sazbu textů jazykově českých.⁵⁶⁾ Grafická podoba německého šwabachu vyhovovala našemu fonetickému systému dokonale. Česká abeceda si vedle běžných liter „r“ a „d“ osvojila též jejich varianty v podobě obráceného „r“ a smyčkového „d“. Obě varianty se ujaly bez odporu, neboť měly dlouholeté zázemí už v některých modifikacích bastard. Distribuce v české sazbě se však neřídila žádnými pevnými pravidly (například obrácené „r“ najdeme jak před samohláskou, tak mezi souhláskami). Obecně lze říci, že zatímco smyčkové „d“ pro vyznačení palatálnosti (däbel m. spřežkového diäbel) se v českém šwabachu udrželo až za polovinu 16. století, obrácené „r“ jakožto charakteristický rys pozdně gotického a pak též moravského nekatolického knihtisku před polovinou století ustupovalo. Z německého šwabachu jsme péčí starších řemeslníků Tiskaře Korandy, Mikuláše Bakaláře a Mikuláše Konáče přejali též slitek „tz“ (Ertzbischof) sloužící analogicky jako substitute za souhlásku „c“ nebo spřežku „č“. Tato výpůjčka koncem 20. let z české abecedy zmizela. Pouze v počáteční etapě přibyl k německým literám také slitek „rz“ v platnosti „ř“ a spřežka „ch“, která však jako jediná v našem grafickém systému zůstala dodnes. Na šwabachu užívaném během let 1534 – 1535 v Náměšti zaznamenáváme stejně jako od roku 1535 ve všech písmech Alexandra Oujezdeckého kromě antikvy dvojí „l“ čili rovné a zahnuté (s kličkou). Výskyt této litery, opět obohacující původní německý šwabach, souvisí s náměšťským pravopisným územím,⁵⁷⁾ ale nemělo by se zapomínat, že Oujezdecký udržoval též styky s polštinou, která „měkkou“ a „tvrdou“ výslovnost rozlišovala. Německé ostré „ß“ se u nás ujalo pouze při sazbě textů v němčině. S nástupem šwabachu od počátku století mizela speciální zkratková litera „p“ s tečkou (per, par, por), avšak nikoli náraz, jak vidíme ještě u Pavla Severina 1541. Novinka spjatá právě s kresebně jednodušším šwabachem se nazývala štrejšek, který důsledně zohlednil interpunkční členění textu na výdechovém (rétorickém) principu. Tuto krátkou šikmici užívala dříve bastarda namísto rozdělovníku. Sazeč šwabachu v této funkci klade diagonálně či horizontálně položené rovnítko.

Pionýrská úloha při zavádění šwabachu do Čech a na Moravu připadla, pokud víme, roku 1492 neznámému Tiskaři Korandy. O jeho kontaktech s Norimberkem však zprávy nemáme. Poněvadž se šwabach postupně zabydlel ve všech domácích tiskárnách, můžeme předpokládat, že poté, co byl spíše v podobě patric než matric importován (Bakalář, Klaudyán, Had, Günther), na našem území se dále šířil obdobným způsobem čili privátním odléváním. Docela průkazně tomu nasvědčují morfologické shody písmových sad užívaných kdekoli v Čechách a na Moravě.

Vedle písem importovaných prostřednictvím patric, do jejichž tvářnosti nebylo už třeba zasahovat vyjma doplnění akcentů na maticích, šel vývoj české písmové kultury též vlastní cestou. Jak jsme již vzpomněli, šwabachové prvky doplnily z poloviny domácí bastardu č. 2 a 3. Přechodová bastarda č. 5 představovala zase pokus doplnit soudobá písma hornorýnským materiálem. Přechodové bastardy č. 4 a 6, určené na Moravě pro tisk latinských a německých textů, žádný další ohlas nevyvolaly. Krátce po polovině prvního decenia 16. století tak domácí snahy skončily ve slepé uličce a rokem

1522 importovaný švabach jakožto nové tiskové písmo zcela vytěsnil původní českou i zahraniční bastardu. Výrazné urychlení tohoto procesu jistě zaručovaly jednak jazykově české publikace sázené švabachem u Hieronyma Hölzela či Friedricha Peypuse v Norimberku a jednak osobní styky našich tiskařů a nakladatelů s nimi i dalšími tamními kolegy.

Ačkoli se švabach v zahraničí nejvíce prosazoval při sazbě knih v národních jazycích, české tiskárny jím dle konvence německojazyčných zemí sázely též kratší i rozsáhlé texty německé. Chronologickou řadu počíná Jiřík Štyrsa 1531, pak přicházejí Jan Olivetský 1538, Bartoloměj Netolický od 1540, Jan Günther od 1548, Jan Kantor Had od 1545 a Jan Kosořský od 1553. Švabachem se mimo to z nedostatku antikvy tiskly také latinská slova, pasáže nebo celá díla. Tuto praxi lze poprvé vystopovat u Mikuláše Bakaláře 1506 – 1511, pak u Mikuláše Konáče 1516 – 1528, Pavla Olivetského 1521 – 1524, Jana Pekka 1526 – 1531, Pavla Severina či Tomáše Bakaláře 1532. Konzervativnímu zaměření publika, o němž bude řeč ještě níže, vycházeli vstříc také čeští objednavatelé latinskojazyčných zahraničních publikací, jež nechávali tisknout opět švabachem nebo rotundou, například Hieronymus Hölzel 1511 a 1518, Hieronim Wietor a Johann Singriener 1513, Jobst Gutknecht ca. 1535 a dokonce i rodilý Čech Václav Oustský 1537. Situace na mapě českého knihtisku se změnila až roku 1536 příchodem norimberského vyučence Jana Hada, který jako první počal setrvalé sázet latinské texty antikvou a švabach vyhradil už jen češtině a němčině. I po této revoluční novince však antikva do českých dílen pronikala pomalu a co víc, jen v množství pokrývajícím nanejvýše citáty, římské letopočty nebo čísla folií, takže latinský text švabachem nadále sázejí Alexandr Oujezdecký 1536 – 1542, Jan Severin 1537 – 1538, Bartoloměj Netolický 1541, Jan Chocenský 1543 anebo Jan Kosořský 1547. Hadovu konvenci přijal nejdříve jeho příbuzný Jan Kantor Had od 1544, po něm kolegové Günther 1548, Netolický 1550 a Kosořský 1554. Teprve s pozdním prosazením antikvy jakožto písma latinských textů získal u nás švabach (spolu s frakturou) monopolní postavení v oblasti jazykově českých a německých publikací. V Čechách a na Moravě pak fungoval kontinuálně až do 19. století, tedy ze všech evropských zemí nejdéle.

V pražské dílně Tiskaře Korandy, prvního propagátora švabachu u nás, zastihujeme během 1492 – 1502 švabach, jemuž zde k určení výšky písmového obrazu přiřazujeme adjektivum „střední“ (20/83-95 neboli cicero). Vedle něho k nám totiž z Norimberku 1498 uvedl Mikuláš Bakalář materiál „většího“ rozměru (20/100-115 neboli tercie). Takřčený „malý“ švabach, který frekventoval jen při sazbě marginálií (5/14-20 neboli garmond), byl do Čech uveden Pavlem Olivetským až 1521. Touto akvizicí jsme získali kompletní škálu, obvyklou ve všech zahraničních dílnách.⁵⁸⁾

Středně velký švabach byl úsporný sazebný prostředek, a proto ho po Hölzelově vzoru do svých dílen pořídilo 29 řemeslníků, tedy všichni čeští a moravští tiskaři první poloviny století s výjimkou Konrada Baumgartena a Simprechta Froschauera. Větší, méně úsporný švabach vlastnilo v téže době jen 16 dílen. Poněvadž tímto písmem nebyla sázena norimberská bohemika, nenajdeme ho kupříkladu u Mikuláše Klaudyána a Oldřicha Velenského. Kvůli setrvání na pozdně gotické typografii neproniklo též k Tiskaři Pražské bible a zřejmě z ekonomických důvodů se vyhnulo Janu Šmerhovskému a později i Náměšti. Malým švabachem sázelo 18 převážně pražských tiskáren s výjimkou všech někdejších prvotiskařů a dále Jana Chocenského, Ondřeje Kubeše a Jana Lovičského, jejichž texty tak drobný sazečský materiál nevyžadovaly. Mimo Prahu malý švabach během 30. let vlastnili ještě v Litomyšli, Náměšti a Plzni. Do Mladé Boleslavi ke Klaudyánovi (potažmo do Bělé k Velenskému), stejně jako k Štyrsovi, Šturmovi a Outskému se nedostal.

Uvedené tři stupně švabachu v kombinaci s nadpisovou texturou, rotundou či frakturou dokázaly na tři století pokrýt veškeré potřeby tuzemské typografie textů jazykově českých a německých. Švabach sloužil dle potřeby ve funkci písma textového i vyznačovacího, a to přinejmenším do 40. a 50. let, kdy nadpisové pasáže ovládla fraktura. Volba písmových stupňů nezáležela jen v charakteru či rozsahu textu a formátu sazby, ale především na možnostech a zvyklostech dílny. Jakkoli bylo pro osmerku úspornější střední písmo, někteří tiskaři sázeli české texty s 20 – 22 (24) řádky na stránce pouze větším švabachem – Mikuláš Bakalář do 1508 a Pavel Olivetský do 1514, v některých případech až do 1525. I tento způsob lze označit za přetrvávající rys pozdně gotické typografie. Větší švabach fungoval jako výhradní textové písmo jen u zmíněného Mikuláše Bakaláře, Jiříka Štyrsa, Jana Severina, Jana Günthera a Jana Lovičského. U ostatních zastával v kombinaci se středním švabachem funkce písma vyznačovacího. Převažující posláním středního švabachu bylo tedy textové. Vyznačovací roli přebíral méně často (Pavel Severin, Štyrsa, Šturm, Peck, Netolický, Chocenský, Kantor Had, Kosořský) a jako sazebný prostředek marginálií byl využíván jen řídce (Pavel a Jan Olivetský, Günther, Chocenský). Tuto funkci totiž plnil prvořadě malý švabach, jemuž ovšem čas od času kupříkladu kvůli kompresi sazby připadla i role textová (Tomáš Bakalář, Kantor Had, Kosořský).

Švabach č. 1 zvaný velký (M81) patřil během první poloviny 16. století k písmům značně rozšířeným. Jeho řez je tvarově zcela standardizovaný. Přesto lze u jednotlivých tiskařů objevit jisté odchylky, které jsou však z hlediska stylu zcela irelevantní. Máme na mysli kupříkladu litery ‚w‘ a ‚W‘, jejichž spodní tahy mohou být kulatější, nebo naopak zašpičatělé. První verzí disponovali Mikuláš Bakalář, Pavel Olivetský (jen do 1512), Mikuláš Konáč, Pavel a Jan Severinové, Jan Had, Jan Kantor Had, Jan Günther a Jan Kosořský. Druhá, evidentně špičatější verze byla opatřena Pavlem Olivetským 1514, Jiřikem Štyrsem, Kašparem Aorgem, Alexandrem Oujezdeckým a Janem Olivetským, tedy nekatolicky orientovanými tiskaři pracujícími mimo Prahu, a kromě nich také Bartolomějem Netolickým a Janem Lovičským čili řemeslníky z Prahy. Tvar spodního tahu ‚w‘ a ‚W‘ nelze tedy považovat za distinktivní rys mezi centrem a regiony.

Toto rozdělení na dvě základní verze nesmí také budit dojem, že švabach byl u nás duplikován z pouhých dvou sad patric. I uvnitř obou podskupin objevíme nepatrné rozdíly, kupříkladu na starším, smyčkovém a mladším čili dřikovém ‚h‘, které má in promiscue ještě Oujezdecký v Litomyšli, anebo u ‚S‘, jehož spodní oblouk častěji směřoval pod účarí a jen zřídka spočíval na něm (Aorg, Netolický, Lovičský). První, kulatější verze není jednotná zase střídáním jednobříškového a staršího dvoubříškového ‚b‘ (Bakalář, Pavel Severin, Had, Kantor Had, Kosořský).

Velký švabach k nám uvedl 1498 plzeňský tiskař Mikuláš Bakalář. Už starší literatura si povšimla morfologických shod Bakalářova švabachu s písmem užívaným v Norimberku (od 1485 poprvé Friedrich Creussner)⁵⁹⁾ či Augsburgu (od 1488 poprvé Johann Schönsperger).⁶⁰⁾ S ohledem na Bakalářovy vazby právě k Norimberku, doložené arci až od 1506, a akvizici Hölzelova středního švabachu ca. 1509 lze per analogiam předpokládat, že i toto písmo, respektive patrice byly norimberského původu.⁶¹⁾ Bakalář však písmo 1508 vyměnil za střední, úspornější švabach. Odloženým, i když už notně vyčerpaným švabachem pak sázel 1520 – 1528 Konáč. Přitom nelze pominout, že původní Bakalářovy majuskule se až nápadně podobají velkým písmenům Moravovým z mezidobí 1512 – 1513. Měl-li Moravus tuto část abecedy odlitou skutečně z Bakalářova nařadí, pak ovšem s výjimkou ‚M‘, které

bez mloſti a ſp̄wednoſti doſſlee w vçaſtnoſti až do
ſmrti: ¶ A tak krátce toť geſt to zlee. kterež geſt proti
ſedmi tẽmto proſbam: w nichž to položený ſu wſſec
ky potreby pořadně: A tak proſyti ſluſſie. aby zacho
wal w pokuſſem̄i od padu ſwětlee prawdy wiery ro
du noweho w blud Od ſprawedlnoſti kralowſtwie
božieho w hřiech a wneřwof Od wuole nebeſke w
zemſku ſabelſku. teſeſnu a ſwětſku Od vçaſtnoſti po
křmu. w požiwanij hodnem w nehodny Od hodne
ho powołanie wetnoſtech w hřiechy ſmrtedlnee. ſkr
ze powołenie a opětowanie A wtõ bezpořami trwa
mie až doſmrti: Aby zbawil od ſtaupenie od křiſta k
anty křiſtu Od prawdy cietkwe k bludom ſwěta Od
ducha k řelu Od ſpaſenij k zatracenij. Abychom ſkrze
pokuſſemie w to zlee nepřifſli zde: ani po ſmrti k zba
wenij twařy božie A w den ſaudny zachowam̄i byli
odewſſeho zleho což ma na twarz wſſie zem̄e přigiti
a ěodmi gſuř ſtati před ſynem ělowěka: a přifudku
y požeňname dogiti. A ſtrany řela dogiti ſwywole
nymi obnowenie a přiwedenie w kralowſtwie nebe
ſke: ¶ A tak ſluſſie žadati za zbawenie wſſeho zleho
zde duſſe ěaſneho y wěěneho. A při wzkrieſſenij řela
wěěne ſlawy: A aby pan buoh byl obrance a ſſtit za
ſtierage ramen y řidloma A zachowawal wewſſe
liķem pokuſſem̄i. Buď od bazni noěmie Buď od ſřely
wedne letagicie Buď od pludu letagicieho wetmach
Buď od přiběhu a ſabelſtwie poledmho: A aby řa
zal andělom oſřiehati na wſſech ěeſtch. a na ruķau

Obr. 33 Švabach č. 1/4

nahradil literou morfologicky starší (ca. M79H). Neústrojností se ze sady vymyká též tenké kurzivní ‚i‘.

Jakkoli německý švabach do tuzemska pronikal jen v několika sadách patric, ve výsledku se podstatně lišil diakritikou čili výběrem, provedením a způsobem nasazení čárek a háčků. Dodatečné zásahy do matric prováděli tiskaři s ohledem na komfort tichého čtení a dle svého individuálního jazykového úzu. Přesvědčí nás o tom hned nejstarší transfer mezi Bakalářem a Konáčem, který 1520 původní diakritiku rozšířil o dlouhé vokály. Totéž učinil 1522 Štyrsa s matricemi švabachu Pavla Olivetského. Lulečský velký švabach užívaný od 1530 se vyznačuje naopak sporadickou diakritikou, ale když Aorg 1557 získal Güntherovy uspokojivě upravené matrice, už do nich

nezasahoval. Roku 1536 byl dosavadní sazečský repertoár rozšířen patricemi několika písem, které z Norimberku přivezl nově etablovaný tiskař Had. Velký švabach nejenže získal hned od počátku a na svou dobu kompletní diakritiku, ale skupiny ,bě', ,pě', ,mě' jsou už poprvé systematicky dvouliterové. Hadův nástupce Kantor Had tak mohl 1546 dosavadní hláskový systém obohatit jedinež literou ,ů' (tutéž změnu o několik let před ním provedl Jan Severin s matricemi velkého švabachu získanými od příbuzného Pavla).

4 x 6, 2 x 3

1/1	Bakalář Mikuláš	1498 – 1499, 1501 – 1508	Plzeň	VT	20/108	č ň ř š ť ž bě mě pě wě
1/2	Olivetský Pavel	[1504 – 1506], 1506 – 1512	Litomyšl	VT	20/105 (19/100)	č ř š ť ž bě mě ně wě
1/3	Moravus Jan	1512 – 1513	Praha	T	20/108	č ň ř š ť ž
1/4	Olivetský Pavel	1514, 1516, 1520 – 1525, 1530 – 1532	Litomyšl	VT	20/105	č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě Že
1/5	Konáč Mikuláš	1520 – 1528	Praha	VT	20/103 – 108	á ó ú ý č ň ř š ž bě mě ně pě tě
1/6	Štyrsa Jiřík	1522 – 1531	Ml. Boleslav	T	20/108 – 109	á é ú ý č ň ř š ž bě dě pě mě ně tě wě Wě Žě
1/7	Severin Pavel	1524 – 1525, 1529 – 1541	Praha	VT	20/109 – 111	1524 á é ú ý č ň ř ž bě dě pě mě Mě ně tě wě 1529 navíc ť 1541(?) navíc š Ž
1/8	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1534 1557	Luleč Prostějov	V VT	- 20/112	ř ž bě ně Tě wě á é ú ý č ň ř ť ž bě dě mě ně pě tě wě
1/9	Šturm Václav	1532 – 1533	Ml. Boleslav	VT	20/108 – 109	á é ú ý č ň ř š ž bě dě pě mě ně tě wě Wě Žě
1/10	Gutknecht Jobst	1535 ca	Norimberk	V	20/112	á é ó ú č ň ž mě
1/11	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565 1549 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	VT VT	20/104 – 105 20/104 – 105	á é ý ú ů č ř ň ť ž bě dě mě ně tě wě
1/12	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1543	Praha	VT	20/113 – 115	á é ě ú ý č ř ť ž
1/13	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
1/14	Olivetský Jan	1538, 1540	Olomouc	V	5/27	á é ú ý č ň ž
1/15	Severin Jan	1539, 1542, 1545	Praha	T	20/109 – 110	á é ú ů ý č ň ř ť ž bě dě pě mě ně tě wě
1/16	Netolický Bartoloměj	1540	Praha	T	20/108	č ř ž
1/16a	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	VT	20/100, 104 – 112	á é ú ý č ř ň š ž bě dě mě Mě ně pě tě wě Žě od 1561(?) ů

1/17	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T T T	20/112 – 113	á é ě ú ý č ň ř ť ž
1/18	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550, 1555 – 1564, 1566 – 1567, 1573	Praha	VT	20/113 – 115, 119	á é ú ů ý č ě ň ř ť ž
1/19	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	20/112	bez diakritiky
1/20	Kosořský Jan	1546/47, 1550, 1553 – 1557	Praha	VT	20/108 – 111	á é ú ů ý č ň ř ž b ě dě mě ně pě tě w ě
1/21	Lovičský Jan	1552	Praha	T	20/108	á é ú ů ý č ř ň š ť ž dě ně tě w ě
1/22	Had Václav	1566 – 1567	Praha	VT	20/113 – 115	á é ú ů ý č ě ň ř ť
1/23	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	T	20/113 – 115	á é ú ů ý č ě ň ř ť

Švabach č. 2 zvaný střední (M81) je tvarem ještě více standardizovanější nežli písmo předchozí a kvůli své úspornosti patří jednoznačně k nejrozšířenějším písmům na území Čech a Moravy. Objevíme-li studiem jednotlivých abeced vůbec nějaké odchylky, pak jen u frekvence litery ‚b‘ s formou jednobříškovou (Tiskař Korandy, Milchtalerova linie), dvoubříškovou (Höltzelova linie) či kombinovaně v obou podobách (tak ještě Kosořský 1557). Dušíkův švabach 1542 se od ostatních liší délkou a silou spodní dotažnice ‚h‘.

Do Prahy písmo v nediakritizované podobě uvedl 1492 Tiskař Korandy. Poslední prací, kterou jsme tomuto výrobcu připsali, je Scultetova Praktika z roku 1502. Textový švabach starší i mladší pracovní etapy Tiskaře je totožný, jak také dosvědčují jednobříškové ‚b‘, ostře kreslené ‚h‘ a shora skosené ‚w‘. Podstatnou novinkou Praktiky je však diakritika, která se v tak bohatém spektru (á, é, ú, ě, ň, ř, ž) vžívala až během 20. let.

Studujeme-li norimberský střední švabach jazykově českých publikací z dílny Hieronyma Höltzela, Friedricha Peypuse, Václava Oustského a Christopa Gutknechta, žádné větší rozdíly mezi ním a švabachem užívaným u nás prakticky nenajdeme a pokud se nějaké difference přece jen objeví, lze je přičíst na vrub písmolijeckému procesu. Poměrně spolehlivě můžeme tedy rekonstruovat cesty, jimiž se toto písmo do českých živností dostávalo. Jednu linii otevírá spolupráce norimberského tiskaře Höltzela s nakladatelem a korektorem Klaudyánem, který si 1518 v Mladé Boleslavi otevřel vlastní oficínu, užívající též materiál jako Höltzel. Poněvadž střední švabach z Höltzelových tisků po 1518 nezmizel, je nasnadě, že Klaudyán pracoval pouze s norimberskými matricemi, které však odlil amatérsky, což dokládá kolísající světllost písmového řezu. Tuto vadu nepřehlédneme 1519 – 1521 u nástupce Velenského, zatímco však o švabachu dalšího mladoboleslavského tiskaře Štyrsy nutno soudit, že byl 1521 pořízen nově a písmolijecky již profesionálně. Z norimberského Höltzelova okruhu dozajista pocházel též střední švabach Mikuláše Bakaláře, poprvé prezentovaný v Plzni asi roku 1509. Pokud uvažujeme i zde o pozdějším přechodu k Mikuláši Konáčovi 1513, pak opět pouze v podobě matric. Přesvědčivě to dokazuje rozšířená diakritika pražského písma a lepší stav litery ‚M‘ s vlasovým záškrtem u pravého dřiku. Také Pekkův švabach, užívaný v Plzni od 1526 a žijící

me woulemezy wámi/dě pan: Aniž přigmu obiet wássi Těš ob wy
chodu slance až nazapad/ welike gť gmeno me mezy narody/ kterijš
gmenu mému obietugij obiet čistú. X protož obiet naroduow gest
čistěj nežli obiet nasse. A nadto nas buoh gest zbarwil wsselike čistee
obieti A křesťiany učil aby se nas warowali/ aby posskřornieni nebyli
Xať sime my se pohanuow warowali po wsse časý dokud gest na
sse obiet čistá v boha a přigěna z zača byla. Ty také pāe milý wiš
žie děj bůh wǎlmu xli: o obieti nassi ždaliž ste wy widali mne gisti
maso býluo/ a krew kozluo pǔti. Skřeto buoh zgerwie wklazuje/
že tupýj obiet maso a nebo tiel. Odkud my to máme milý pane/ žie
my w naroděch za ohawu dźime obiet chleba a wǔna/ kteruž gť
buoh ustanowil: A skřeto opomǔta obiet tiel masšyrych. A Ssalom
mon wypisuge obiet Alaronow/ kta: Alaron wztahl gest ruce swe na
oltarz / a obietowal gest krew hroznowú. A zápal Bohu žiwěmu.
Obietowal gest obiet nassi z zrn země/ yako gest Melchyzedech obie
towal za Abrahama. Swiedčij také buoh skřeto wsta proroka Ge
zu w ix kapi: žie sime obietowali obiet zchlebuow/ yakož děj: Teobies
tugte mi obieti chleba/ neb chlebowe wassi gsu yako chleš narietagij
cyh Wssicňni ktož gey geděje posskřornij se. Protož sime my někdy
obietowali obiet chleba / ale žadne obieti negsú Bohu wzacne z rukú
nassijch. O nassem obietowání tiel masšyrych powiediel Gezu pro
rok syn Bethonowa w v kapi: Buoh wǔje miluge milostiwost a mi
lošředěstwo nežli obiet tielesný. Obiet naroduow wyklada buoh skřeto
Moyžij se w iij knih: Moy: w xxiij kapi: Obietowati budete bohu z
zbierě/ z rožnu/ a z wytišćenij hroznowow/ A požehnat buoh wam y
wssem skutkom rukau wassijch. Wǔme také milý pane/ že gť bůh
přikazal ponepřw položití přeb archu winluwy panie chleš a ne
mǔso. W druhých kněhbach Moy: w xxiij kapi: řekl Moyžijššowit:
Obietug kozly a přitom chleby přěsnične Kterěž chleby přěsnične gsu
obieti naroduow. Také pane milý Buoh přikazal Alaronowi skřeto
Moyžij se w iij knih: Moy: w xxi kapi: Člownik z plemena Alaro
nowa kněze/ kterýžby koli miel posskřornu neb wadu/ at ne obietuge
obieti chlebuow ani žadne gine obieti. Pohleď milý pane/ kterať se
obiet chleba nad gine předklada. Děj také buoh skřeto Moy: w iij kni
Moy: w xxiij kapi: Obietowati budete bohu obiet zerwsschch přibyt
E

Zial: xli:.

Ožad: iij

Ožad: v
iij knih:
Mo: xxiijiij knih:
Mo: xxiijiij knih:
Mo: xxiij

Obr. 34 Švabach č. 2/14

ještě u nástupce Tomáše Bakaláře 1532 – 1533, měl höltzelovskou provenienci. Zdrojem druhé norimberské linie je Peypusovo písmo, užívané od 1536 Janem Hadem, pak nástupcem Kantorem Hadem, Chocenským a možná též Netolickým. Třetí linie norimberského středního švabachu počíná roku 1538 u Leonharda Milchtalera a vede na Moravu k jeho nevlastnímu synovi Güntherovi, ba od 1554 v duplikátech z týchž matric až k Aorgovi.

Výše nastíněnou početnou skupinu tiskařů tvoří tedy inspirátoři z Norimberku (Höltzel), čeští prvomajitelé patric a matric (Klaudyán) a jejich nástupci (Velenský). U dalších

skupin, které se při filiaci švabachu rýsují, však konkrétní okolnosti nabytí písma neznáme a souvislost s Norimberkem pouze analogicky předpokládáme. To je případ Pavla Olivetského, jehož švabach s jednobříškovým ,b' z roku 1506 mohl být pomocí matric duplikován hned několikrát: Oujezdeckým 1535 pro litomyšlskou dílnu a 1549 pro Královce a mezi tím 1538 Janem Olivetským v Olomouci. Pouze Oujezdecký rozhojnil abecdu zahnutým (tvrdým) ,l' a slitky typu ,sl', ,pl'. Starý Oujezdeckého litomyšlský švabach, zbavený ovšem této anomálie, užil 1556 a 1563 mladý Šebestián Olivetský. Další skupina je spojena se jménem prvomajitele Pavla Severina, který se nespokojil se středním švabachem svého předchůdce Tiskaře Pražské bible a obstaral nový s dvoubříškovým ,b'. Užíval ho s přestávkami během 1520 – 1541, přičemž 1537 si z jeho nářadí pořídil odlitky příbuzný Jan, potom 1543 spolupracovník Kubeš a 1547 přiřazený Kosořský, jehož písmový fundus 1558 nakonec získal záhadný Tiskař Pernštejnova Nesrovnání.

Nakonec budiž vzpomenu charakteristický švabach z Náměště 1534 – 1535. Zvláštní dojem tu vyvolávají nahore a dole nápadně zašpičatělé litery ,a', ,e', ,o', ,u', které jsou jinde běžně už kulacené. Dojem ostrosti zvyšují zátrhy na koncích kolmých dřívů ,b', ,h', ,l'. I tato abeceda obsahuje dvojí ,l'. Po tiskařské etapě u Václava Hlaváče a Jana Pytlíka nemáme zatím o této abecedě žádnou novější stopu.

Skutečnost, že tiskaři písmo získávali většinou odléváním z matric a mnohem méně fyzickým přesunem, lze podpořit sledováním diakritiky, kterou bylo zapotřebí dodatečně uvést právě na matici. Švabach Höltzelových jazykově českých publikací obsahoval v roce 1518 pouze ,ž'. Klaudyán v Mladé Boleslavi měl však navíc ,ý', ,ň' a jeho nástupce Velenský dokonce i skupiny ,bě', ,pě'. Jednotu písma dynastie Severinů a Kosořského zase doložíme stejným tvarem akcentů, které namísto háčků a čárek připomínají spíše tečku. Diakritika se ovšem liší. Pavel Severin až pro tisk Bible 1529 zavedl mimo jiné slitky ,Mě', ,Wě', které však Jan Severin neměl. Dodatečnou úpravu švabachu provedl Jan Had, jehož švabach přivezený roku 1536 měl ještě slitky typu ,bě', ,pě', kdežto od 1538 se háček objevil už nad samostatnou literou ,ě'. Tato úprava je pak shodná se stavem u Kantora Hada. Podobným procesem prošel Aorg. Zprvu také vlastnil švabach se slitky typu ,bě', ,pě', ale když rokem 1554 získal Güntherovy matrice s literou ,ě', jeho písmo od dárcova nelze prakticky rozeznat.

3 x 5, 1.5 x 3

2/1	Tiskař Korandy	1492 – 1493, 1495 – 1496, 1502	Praha	T	20/91	1502 <i>á é ú ě ň ř ž</i>
2/2	Höltzel Hieronymus	1505 – 1520	Norimberk	T	5/21, 20/87 – 88	ž, po 3. X. 1520 rozšířeno a sporadicky užíváno <i>č ň ř ž</i>
2/3	Olivetský Pavel	1506, 1509, 1520 – 1526, 1530 – 1532	Litomyšl	VT	20/87 – 89	<i>č ř ž mě ně pě tě Že</i>
2/4	Bakalář Mikuláš	1509? – 1513	Plzeň	T	20/90 – 91	<i>č ň ř ž</i> , od 1512 navíc <i>mě tě</i>
2/5	Tiskař Pražské bible	1513, 1515	Praha	V	5/25	ž
2/6	Konáč Mikuláš	1513?, 1514 – 1527	Praha	T	20/87 – 91	<i>á é ó ú ý č ň ř ž mě ně</i>
2/7	Tiskař I Žateckého minuce na 1517	1516	Praha	T	20/91	<i>ř ž</i>

2/8	Peypus Friedrich	1518, 1530, 1531, 1534	Norimberk	VT	20/89, s řádkovými proklady 10/50	á ú ý č ř ť ž
2/9	Klaudyán Mikuláš	1518 – 1519	Ml. Boleslav	T	20/89, 108 – 123	ý ž, od 1519 navíc ň
2/10	Šmerhovský Jan	1519	Praha	T	20/87	á ý č ř ž dě mě ně
2/11	Velenský Oldřich	1519 – 1521	Bělá/B.	T	20/85 – 113	ý č ř ž mě ně pě tě
2/12	Severin Pavel	1520 – 1525, 1529 – 1533, 1535 – 1541	Praha	VT	20/85, 89 – 90, 95	1520 á ž, 1523 navíc é č ň ř wě, 1529 navíc ú ý Ž bě dě mě Mě ně tě Wě
2/13	Štyrsa Jiří	1521 – 1523, 1525 – 1527, 1531	Ml. Boleslav	VT (krom 1521 a 1527 už jen V)	20/89	ý ř ž mě ně tě wě
2/14	Pekk Jan	1526 – 1529, 1531	Plzeň	VT	20/86 – 90	á é ú ý č ň ř š ť ž
2/15	Aorg Kašpar	1530, 1533 – 1536	Luleč	T	20/88	á é ú ú ů č ň ř ž nepravidelně: bě dě mě ně tě wě
		1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	T	20/83 – 88	á é ě ú ů ý č ň ř ž ť
2/16	Šturm Jindřich	1531 – 1532	Ml. Boleslav	VT	20/84	ý ř ž mě ně tě wě
2/17	Bakalář Tomáš	1532 – 1533	Plzeň	T	20/85 – 90	á é ú ý č ň ř š ť ž
2/18	Hlaváč Václav	1534	Náměšť	T	20/93 – 94	á é ú ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě
2/19	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	T	20/93 – 94	á é ú ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně tě wě
2/20	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1538 – 1542, 1544 – 1545 a 1565	Litomyšl	T	20/87 – 89, 94	á é ó ú ů ý č ř ž dě mě Mě ně tě wě
		1549 – 1561	Królewiec, Szamotuly	T	20/87 – 89, 94	
2/21	Tiskař Cordova Líkařství	1536	Norimberk? Praha?	V	-	bez diakritiky?
2/22	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1543	Praha	T	20/89 – 90	á é ú ů ý č ř š ť ž bě dě mě ně tě wě, od 1538 již jen ě
2/23	Oustský Václav	1537 1547	Norimberk Ml. Boleslav	T T	20/88 – 91 20/88 – 91	1537 ú ý č ř ž, 1547 navíc á é ó ú ů š bě dě mě ně tě wě

2/24	Severin Jan	1537 – 1542, 1545	Praha	T	20/88 – 89	á é ú ů ý č ř ť ž Ž bě dě mě ně pě tě wě
2/25	Olivetský Jan	1538, 1540 – 1546	Olomouc	T	20/87 – 89	á é ú ů ý č ř ť ž ť ž Že bě dě Dě mě Mě ně pě Pě tě Tě wě Wě
2/26	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	T	20/88	á é ú ý č ň ř ť ž bě dě mě ně pě tě wě
2/27	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552, 1561 – 1562	Praha	VT	20/80, 84 – 92	á é ú ů ý č ň ř š ť ž bě dě mě ně pě tě wě Wě
2/28	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T T T	20/88 20/88 20/88	á é ú ý č ň ř ž ť bě dě mě ně pě tě wě
2/29	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	T	20/89	é ý ž sporadicky
2/30	Chocenský Jan	1542 – 1544	Praha	VT	20/89 – 90	á é ě ú ý č ř ň ž
2/31	Kubeš Ondřej	1543 – 1544, 1547, 1551 – 1552	Praha	T	20/89 – 90	á é ú ý č ř ň ť ž, od 1543/44 sporadicky bě dě mě ně pě tě wě
2/32	Kantor Had Jan	1545 – 1547, 1550, 1555 – 1558, 1561, 1563 – 1564, 1566 – 1568, 1573	Praha	VT	20/89 – 90	á é ě ú ů ý č ř ň š ž
2/33	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	20/88	á é ý ú č ř š ť ž ň bě dě mě Mě ně tě wě;
2/34	Kosořský Jan	1547, 1550, 1553, 1555 – 1557	Praha	VT	20/89 – 95	á é ú ů ý č ř ť ž bě dě Dě mě Mě ně pě tě wě
2/35	Olivetský Šebestián	1556, 1563	Litomyšl	VT	20/87 – 89	á é ú ů ý č ň ř š ť ž bě dě mě Mě ně pě Pě tě Tě wě
2/36	Tiskař Pernštejnova Nesrovnání	1558	Praha? Prostějov?	T	20/90	á é ú ů ý č ň ř ž bě dě mě ně pě tě wě
2/37	Had Václav	1566 – 1567	Praha	VT	20/89 – 90	á é ú ů ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě

Švabach č. 3 zvaný malý byl užíván častěji k sazbě marginálií a biblických sumarií nežli pro souvislejší, byť jen vyznačovací text. Jakkoli užití tohoto písma podléhalo jistým specifikám, drtivá většina sazečského materiálu byla uspokojivě diakritizovaná. I zde je původ písma jasný, neboť s Norimberkem prokazatelně souvisely tři ze čtyř jeho morfologických podskupin (Peypus, Hölzel, Milchtaler). Dvě přivezl

Septuaginta sunt exitus Noërum tertij ordinis secundum Brass.		
A poema	Ar Martyr	Ans Linc
E latinum Cubile	Or Orator	Vnr Conting
E grecum Musice	Or Turtur	Ans Glans
I Iruigi	As longum Ciuitas	Ans Mens
O latinum Homo	As breue pallas	Ans Tyrus
O grecum Dido	Es longum Præes	Ans Mons
Ac Lac	Es breue miles	Vns Aruns
Ec Zalec	Is longum Cuiris	Ans Mars
T Caput	Is breue Collis	Es Solers
Al Sal	As Erinys	Ors Excors
El Fel	As longum Virtus	Vrs Tyburs
Il Vigil	As breue Corpus	Vls Puls
Ol Sol	Aus Laus	Ans Hyems
Ol Consul	Alr Calr	Ans Trabs
An Titan	Ar Ar	Es plebs
En longum Lien	Ar Saur	Ans Chalybs
En breue Numen	Ar Pax	Obs Scobs
In Delphin	Er Lac	Urbs Urbs
On Canon	Ir Mir	Ups Daps
Ar breue Cesar	Or Mor	Esps Forceps
Ar longum par	Vr Dur	Ups Cinyps
Er breue pater	Ar Styr	Urps Stieps
Er longum Alter	Anr Lanr	Ops Ops det.

Obr. 35 Švabach č. 3A/1

III.

Lender durch vntrewe diener oder Sulmāts
schen führen / welche so sie an irer Herren stat
reden solten / werden sie also fauffen vnd ver-
fauffen / das sie oft manichermal. sie selber
verkauffen. Gleicheweyß ist auch den Deut-
schen die Behemische sprach von nöthen / nicht
allein des handels / sonder auch der Rechten
vnd irer gerechtigkeit halben / denen die ire
Güter in Behmen haben. Darumb ist an-
fenglich in diesem Büchlein ein anweysung
den Deutschen vnd Behmen in gesprechweyß
gestellt / wie ein yetlicher auff seine sprach die
eygenschafft der Buchstaben schreyben / auß-
sprechen / vnd reden sol / Daneben vil andere
vnterredungen / oder gespreche beyden sprac-
hen sehr nützlich. Derhalben sey euch Edlen
Jünglingen diß Büchlein geschenckt vnd ge-
geben / in ansehung des gunst vnd der liebe /
so jr in der Behmischen sprach traget / nicht
das ihr diß gemelter sprach mangels halben
dürfftig weret / Dann jr im anfang dieser
sprach den Ehrwürdigen vnd Hochgelerten
Herren Johann Hasenbergium / Römischer /
Burgerischer / vnd Behmischer ꝛc Königlitz

cher Maieſtet beyder Sön vnd Töchter Pꝛeſ
ceptor/vng Tꝛchant des Stiffts zu Leythmes
ryß / einen fleysſſigen vnterweyſer der ſelbiß
A iij

Obr. 36 Švabach č. 3B/21

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R
a b c d e f g h i j k l m n o p q r
s t u v w x y z
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9

Obr. 37 Švabach č. 3C/25

Nym.rij.b	Za kapitolu negdejs coz wſobie tu ka pitola zawi ra a o g e . x .
Marek rij.b Lukas.rr.c Stu.rrij.b	Ziadm. cir. Marek rij.d Lukas rr.g
ij Mo. iij.b Marek rij.c	

Obr. 38 Švabach č. 3D/27

odsud do Prahy 1536 Had a jednu skupinu 1541 Günther. **Skupina A (M81)** představuje zdrobnělou repliku švabachu č. 2, v níž ‚y‘ má spodní dotažnici zahnutou doprava a ‚N‘ pravý dřík tažený doleva (například Peypus, Pekk, Hlaváč, Had, Kantor Had, Netolický a oba Severinové). Písmo do jazykově českých publikací uvedl roku 1518 Peypus. V Čechách ho poprvé užili 1521 Pavel Olivetský a 1522 Mikuláš Konáč. Ojedinele světlejší a jakoby drátěnou verzí disponovali 1533 v Náměšti Kašpar Aorg a Jan Pytlík (1562 se vynořila u Jana Günthera). **Skupinu B (ca. M78A nebo ca. M81)** charakterizuje ‚M‘ s nápadně prolomeným levým dříkem, který je ke kolmému střednímu dříku připojen volnějším tahem. Litery ‚D‘ ‚H‘ ‚K‘ ‚S‘ připomínají ještě hornorýnskou bastardu. Písmo do jazykově českých publikací uvedl 1518 Hölzel a v Čechách ho jakožto norimberský import užil poprvé 1538 Jan Had (po něm 1545 – 1546 nástupce Kantor Had). Ještě 1546 přichází u Christopa Gutknechta, který byl v kontextu jazykově českého knihtisku před polovinou století uživatelem posledním. Chronologicky následující **skupinu C (M81 a M87-I)** osamostatňujeme proto, že do malé a velké abecedy skupiny A bylo přimícháno osmnáct majuskulí rotundy, odlitých ve velkém počtu. Tyto zdobenější litery se v sazbě vyskytovaly proto častěji. S tímto konglomerátem se poprvé setkáváme na sklonku dráhy Pavla Olivetského

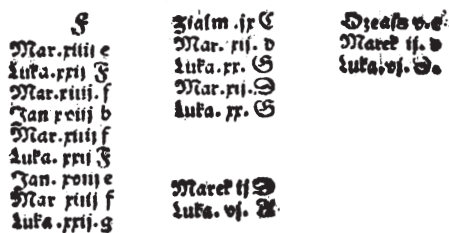
1531 – 1532, po němž fundus zdědil a později do Polska vyvezl Alexandr Oujezdecký. Poslední skupina D (ca. M79H) je svým výskytem omezena jen na nediakritizované marginálie jazykově českých Nových zákonů, které tiskli Friedrich Peypus 1534 a Leonhard Milchtaler 1538 v Norimberku. Kurzivní kresba ‚M‘ je zmenšenou verzí téže majuskulní litery Moravova švabachu č. 1 (1512 – 1513) a bastardy č. 3 z roku 1516 u Tiskaře II Žateckého minuce na 1517.

2.5 x 4, 1 x 2

3A/1	Peypus Friedrich	1518	Norimberk	T	5/17	á é (= è) č ř ž
3A/2	Olivetský Pavel	1521	Litomyšl	V	5/17	bez diakritiky
3A/3	Konáš Mikuláš	1522, [1526 – 1528], 1528	Praha	VT	5/17	á é ó ú ý č ř ž ně
3A/4	Severin Pavel	1525, 1529, 1537, 1539, 1541	Praha	VT	5/17, 20/86	1525: č ř ž bě dě mě ně tě wě 1541 navíc: á é ú ý
3A/5	Pekk Jan	1527	Plzeň	VT	5/17	č ř (!)
3A/6	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	T	5/17	bez diakritiky?
3A/7	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	VT	5/18, 20/75	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně pě Pě tě wě
3A/8	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	T	5/17, 20/71	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3A/9	Hlaváč Václav	1534	Náměšť	V	5/17	á é ú ý č ř š ž dě tě wě
3A/10	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	VT	5/18	á é ú ý č ř š ž wě
3A/11	Had Jan	1536, 1538 – 1539, 1541 – 1542	Praha	V	5/17, 20/66	é ě č ř ž
3A/12	Netolický Bartoloměj	1540, 1542, 1546, 1549, 1551	Praha	V	5/16	é é ě ú ý č ř ť ž
3A/13	Dušík Václav	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
3A/14	Severin Jan	1542, 1545	Praha	T	5/17, 20/86	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3A/15	Kantor Had Jan	1545 – 1546, 1550, 1555 – 1558, 1562, 1564, 1573	Praha	VT	5/17, 20/86	á é ě ú ý č ř ž
3A/16	Kosořský Jan	1547, 1553 – 1555	Praha	T	5/17, 20/86	č ň ř ž bě dě mě ně tě wě
3A/17	Günther Jan	1562	Olomouc	V	5/17	á é ú ý č ř š ž bě dě mě ně tě wě
3B/18	Höltzel Hieronymus	1518	Norimberk	T	5/17	bez diakritiky
3B/19	Had Jan	1538 – 1539	Praha	VT	5/20, 20/78 – 79	á é ě ú č ř ť ž
3B/20	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	VT	5/19, 20/78	á é ě ú č ř ť ž
3B/21	Günther Jan	1541, 1543 1545 – 1551 1551 – 1553, 1557 – 1564, 1566 – 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	T	5/19, 20/79	á é ě ö ú ü č ř ť ž
3B/22	Kantor Had Jan	1545 – 1546	Praha	VT	5/20, 20/78 – 80	á é ě ú č ř ť ý ž

3B/23	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	T	-	bez diakritiky
3C/24	Olivetský Pavel	1531 – 1532	Litomyšl	V	5/17	bez diakritiky?
3C/25	Oujezdecký Alexandr	1535 – 1536, 1539 – 1542, 1544 – 1545 1549 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V	5/17, 20/67	á é ó ü č ň ř š ž wě
3D/26	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	V	5/17	bez diakritiky
3D/27	Milchtaler Leonhard	1538	Norimberk	V	5/17	bez diakritiky

Po třech nejběžnějších projevech přichází poslední **švabach č. 4 (ca. M79H)**, který si kvůli pracnější (tedy dražší) sazbě a obtížnější čitelnosti větší oblibu u tiskařů nezískal. S ohledem na jisté odlišnosti řezu musíme i zde vymezit dvě skupiny. Markantní rozdíl mezi nimi dokládá litera ‚b‘, která je ve verzi A dvoubříšková a v B jednobříšková. **Skupina A** je bohužel dostupná pouze jedním výskytem, a to 23 písmeny minuskulní abecedy, sloužícími jako protějšek k velkým písmenům sázeným z antiky č. 9B (obr. 57). K tomuto spojení švabachového a antikvového písma shodného stupně došlo z nouze, když obě abecedy, malá i velká, měly být ukázkově zařazeny do náměšťské Gramatiky české 1533 a tiskař Aorg písmařsky korektní protějšek nevlastnil. **Skupina B** je miniaturizovaná replika švabachu č. 3D. Otevírají ji Nové zákony 1538, norimberský a pražský. V obou je shodně užit švabach č. 3B jako písmo textové a č. 4B jako logický pandán pro marginálie (tato kombinace se opakuje ještě u Kantorova přetisku 1545). Diakritizovaný švabach č. 4B užil Günther v norimberském Starém zákoně 1541 a později po něm sáhl několikrát až v Olomouci při výrobě jazykových příruček. Ze zmíněných souvislostí můžeme mít opět zato, že minimálně tento druhý řez označený zde jako B pocházel z Norimberku.

Obr. 39 Švabach č. 4B/4

2 x 3, 1 x 2

4A/1	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky
4B/2	Milchtaler Leonhard	1538	Norimberk	V	-	ú š č ř ž
4B/3	Had Jan	1538	Praha	V	5/14	bez diakritiky
4B/4	Günther Jan	1541 1559 – 1560, 1567	Norimberk Olomouc	V V	5/13, 5/20	á é ý ů č ě ř ň ž
4B/5	Kantor Had Jan	1545	Praha	V	5/14	bez diakritiky

Fraktura

je novogotické tiskové písmo vyvinuté v Německu pro potřeby typografie druhého desetiletí 16. století. Charakteristické rysy lze rozpoznat na jednobříškovém ‚a‘, nahoře i dole hrotitým ‚o‘ a u písmena ‚S‘, jehož levý oblouk je zpravidla nespojitý. Některé kresebné prvky jsou ještě poplatné starší textuře (například hrotité zakončení minuskul), jiné zase švabachu (zdobnost majuskulí a ostře sbíhající dříky ‚f‘ a ostřého ‚ß‘). Morfologicky zajímavé a pro vyznačovací účely typické jsou obloučkem či dokonce smýčkou zakončené dříky ‚b‘, ‚h‘, ‚k‘, ‚l‘ a takzvané sloní choboty u písmen ‚A‘, ‚B‘, ‚M‘, ‚N‘, ‚P‘, ‚R‘, ‚V‘, ‚W‘. Má se zato, že tyto kaligrafické, většinou doleva stáčené křivky majuskulí pocházejí z české bastardy.⁶²⁾

Většinu kresebně odlišných frakturových modifikací charakterizoval užší písmový obraz vítaně spořicí množství potřebné tiskařské barvy, písmového kovu a papíru. Tyto vlastnosti převážily nad klady staršího švabachu, který alespoň v Německu od druhé poloviny 16. století fungoval již jen jako vyznačovací písmo a během 18. století byl z tamních tiskáren vytlačen úplně.⁶³⁾ Jinou předností fraktury byla typografická univerzálnost. Sloužila zároveň ve funkci textového písma i pro sazbu nadpisů, kde vytlačovala starší texturu a rotundu, a mimo to úspěšně zastala funkci iniciály. Fraktura výrazně snížila počet dosud povinných slitků (ligatur) a zkratk (abreviací). To vše zaručovalo její obdivuhodně dlouhou životaschopnost.

Tři nejstarší modifikace fraktury, v řezu i písmových stupních rozdílné, souvisejí s působením tiskaře Johanna Schönspergera st. Historická pojmenování jsou odvozena z názvů bibliofilů pro císaře Maxmiliána I., k jejichž sazbě určitý typ sloužil. První, obrazem nejrozměrnější se nazývá „Gebetbuchfraktur“ (Augsburg 1514), druhá, poněkud zmenšená a mnohem kaligrafičtější je „Theuerdankfraktur“ (Augsburg 1517) a třetí, ještě drobnější a lomenější nese název „Giligengartfraktur“ (Augsburg 1520).⁶⁴⁾ Nejstarší modifikaci vytvořil německý benediktin a kaligraf Leonhard Wagner. Za tvůrce „Theuerdankfraktur“ byl dlouho považován Vinzenz Rockner, písař Maxmiliána I., v jehož uměleckém okruhu se Schönspergerovy bibliofilie rodily. Heinrich Fichtenau však přesvědčivě doložil, že prapůvod „Theuerdankfraktur“ leží v rukopisných vzornících, které k Maxmiliánově výuce kaligrafie sestavil vídeňský písař Wolfgang Spitzweg. Na definitivní podobě se pak podíleli písaři Hieronymus Andreae a řezáč patric Johann Neudörffer st. Tato dvojice realizovala i další typ s úzkým a ostrým písmovým obrazem, takzvanou „Dürerfraktur“ (Nürnberg 1522). Písmo dostalo název po Albrechtu Dürerovi, v jehož pojednáních o geometrii, proporcích a opevnění se proslavilo nejvíce. Ostatní varianty nesou názvy dle tiskařů-uživatelů, například Cranachova (Wittenberg 1524), Köpfelova (Strasbourg 1524), Petreiova (Nürnberg 1524).⁶⁵⁾

V Polsku se fraktura poprvé nesměle objevila už roku 1521 u Johanna Hallera. Šlo o repliku takřčené Gilgengartfraktur, použitou pro sazbu latinského textu. Zásadní postavení této fraktury vydobyl krátkodobě v Krakově Hieronim Wietor, když s ní roku 1521 realizoval polský překlad zábavné knížky o Markoltovi a 1522 překlad Pseudo-Bonaventurovy knihy o Kristově životě. Frakturu Dürerova typu užíval od 1530 Florian Ungler.⁶⁶⁾ Okolo poloviny 16. století se fraktura rozšířila také do Skandinávie a Pobaltí.

Přestože v německých zemích zaznamenala fraktura prudký a již v zárodku vhodně diferencovaný nástup, během doby, kterou zde sledujeme, se u nás vyskytla pouze ve třech různě velkých písmových řezech, a to pro vyznačování textů jazykově českých, nebo německých. Čtvrtý řez byl pro sazbu jazykově českého textu použit v cizině. Kurzivní podoba, označovaná německými termíny *frakturschrift* a *kurrentschrift*, ani polokurzivní forma, nazývaná *kanzleischrift*, se u nás během první polo-

viny 16. století nevyskytla. Významnější postavení fraktury sjednala až melantrišsko – adamovská dynastie a manýrističtí tiskaři. Po nábězích u Jana Günthera, kde poprvé sledujeme aspirace i na písmo textové, se fraktura závěrem 16. století počala stávat tiskovým písmem univerzálním. Antikvou byla pomalu vytěšňována po roce 1800. Nesnadnost tohoto emancipačního procesu dokládá mimo jiné pražský tiskař, nakladatel a písmolijec Jan Spurný, který ji pro sazbu českých textů užíval ještě roku 1840.

Dosud unikalo pozornosti, že fraktura nebyla zavedena poprvé do Prahy, nýbrž do Mikulova. Zasloužil se o to roku 1526 Simprecht Froschauer, který sem přivezl rozměrný typ zvaný „Gebetbuchfraktur“.⁶⁷⁾ Tuto zdobnou **frakturu č. 1** pak počínaje 1528 užívali i jeho příbuzní v Curychu.⁶⁸⁾ Mikulovské písmo mělo pouze vyznačovací ráz a nebylo diakritizované, protože se z něho sázely texty německé. Na inspiraci českých tiskařů bylo tehdy ještě brzo, poněvadž Froschauer po násilném ukončení mikulovské etapy písmo vyvezl do Lehnice.

Zřetelnější mezník položil až Bartoloměj Netolický zřízením své tiskárny roku 1540, kde po 21. lednu vyšly nepodepsané Artikule a 12. února Brtvínův spis o hospodářství. Obě juvenilie měly frakturové nadpisy, a hospodářská příručka nadto frakturové majuskulní iniciály. O plošnější propagaci písma se jistě zasloužila též Milchtale-
rova česká Bible norimberská, dokončená 27. října 1540. Zde byly frakturou sázeny první řádky incipitů Knih a taktéž majuskulní iniciály. Obě tyto písmové sady Gebetbuchfraktur byly už částečně diakritizovány (Netolického sada pak přešla do

Zawierek.
Alwßat geho milosti
Gotijna se Swatee
Tršinácte Kášanij w Ze
 Pzedmlowa

majetku Jiřího Melantricha z Aventinu a ještě 1616 byla funkční u Samuela Adama z Veleslavína). Milchtalerovo písmo doplněné širokou škálou akcentů užíval od 1541 v Norimberku a od 1545 v Prostějově a pak i v Olomouci Jan Günther (nové odlitky téže fraktury postoupil roku 1554 Kašparu Aorgovi). Do dalších českých a moravských dílen během první poloviny 16. století však tato fraktura nijak významně nepronikla, protože novým přístupem ke zdobnosti narážela na konzervativizmus a velkým rozměrem i tučností na šetrnost řemeslníků.⁶⁹⁾ Snad právě proto ji Jan Had 1536 z Norimberku do Prahy ještě nepřivezl a jeho soupevník Jan Chocenský si ji odtamtud obstaral až 1543 (později převzal Kantor Had). Alexandr Oujezdecký touto frakturou obohatil písmový fundus teprve pro polskou emigraci počínaje rokem 1553. Jak lze z nepatrného materiálu zjistit, Dušíkova verze 1542 měla alespoň tvarem minuskulního ‚w‘ blízko k „Theuerdankfraktur“.

11 x 10, 8 x 8

1/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527 1529 – 1533	Mikulov Lehnice	V	-	bez diakritiky
1/2	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	č ř ž
1/3	Netolický Bartoloměj	1540 – 1552 1561 – 1562	Praha	V	-	á ě
1/4	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1564, 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	V V V	5/41	á é ě č ř ž
1/5	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky?
1/6	Chocenský Jan	1543 – 1544	Praha	V	-	bez diakritiky?
1/7	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
1/8	Kantor Had Jan	1550, 1555, 1558 – 1559, 1562 – 1563, 1566, 1568	Praha	V	-	á é ě č ř ž
1/9	Oujezdecký Alexandr	1553 – 1561 1565	Królewiec, Szamotuly Litomyšl	V	-	Č Ř
1/10	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	á é ě č ř ž
1/11	Had Václav	1566 – 1567	Praha	V	-	á é ě č ř ž

Ani menší, méně lomený a méně tučný typ **fraktury č. 2**, charakteristický velkou variabilitou majuskulní abecedy, se u nás velkého rozšíření nedočkal.⁷⁰⁾ Po krátké premiéře v Mikulově a později v slezské Lehnici, kde Simprechtu Froschauerovi sloužil k vyznačování nadpisů,⁷¹⁾ ho zastihujeme až od 1541 s dokonalou diakritikou opět v norimberské a později prostějovské i olomoucké Güntherově dílně, potažmo od 1554 u Aorga. Zde je třeba zdůraznit, že Günther se přiřadil k několika německým tiskařům, kteří překonali vyznačovací ráz fraktury a už okolo poloviny století jí přiřkli funkci písma textového. Günther se k tomuto kroku poprvé odhodlal v Olomouci 1557 při výrobě Postily Tomáše Bavorovského, když frakturou vysázel rozsáhlé pasáže perikop (ke kanonizaci nové, textové funkce fraktury došlo však až roku 1560 zásluhou Sigmunda Feyerabenda při výrobě Lutherova německého překladu Bible). Čtvrtým vlastníkem tohoto písma byl Oujezdecký. Nediakritizovanou verzi užíval od 1554 v Polsku a když se s ní vrátil 1565 do Litomyšle, vcelku očekávaně ji obohatil českou diakritikou.

Tisťeno a dokonáno w Měste Pro
 stějowě/blůzko Židowské Školy/ Škrže
 Jana Günthera. Léta Páně
 Tisícého/pětistého/Čty-
 rydcátého pátého. Mě-
 síce Srpna.

A be ce da / Česká.
 A B C D E F G H I K
 L M N O P Q R S T
 V W X Y Z.
 a b c d e f g h i k l m n o p q r s
 t u v w x y z.

Obr. 41 Fraktura č. 2/2

6 x 9, 4 x 5

2/1	Froschauer Simprecht	1526 – 1527 1529 – 1533	Mikulov Lehnice	V	-	bez diakritiky
2/2	Günther Jan	1541 – 1543 1545 – 1551 1551 – 1564, 1567	Norimberk Prostějov Olomouc	VT	5/31, 20/162	á é ü ý mě Mě ně pě Pě tě
2/3	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	á é ě ú ý č ř ž
2/4	Oujezdecký Alexandr	1554 – 1561 1565	Królewiec, Stamotuly Litomyšl	V	5/31 – 40, 20/162	do 1561 bez diakritiky, 1565 č ř ž ně

Czerwenec.
 W tym mēsyce Czerwenecy. Wiedeli pō s Janē. w puol. xvij. hō: Bwō
 wstosi se nacypli. A coho dne pīwatow a krupy pīpadnu. Wstředu
 wētrowe o desst/a nēst. oblatowē coliko: Czwē druha den s Petra
 a pawla. Wstina s wlechosstmi a buēmī častymī. Toho dne desst. nēde
 s pīwaty s wētzy akupam. Nazagytī burzka hromowa s studen-
 a wētzy teč desstowē. Binych dnuo wlechosst wētne/ nēde s possm
 nosti: Plny mēsyz tehožna s Wstina Jana. pō. xvij. hō. Bwō wstosi n
 chply. A coho dne y minuleho desstowē. Nazagytī teč ohromo bīci m
 y druha dne/a nēde wētrowē toženu Czwē posledni wōpōdēl pō
 s m. a kēc. Kletmī pōwahy wst. u. p. Toho dne possm. u. nost pōwēt tī
 nēde s possm. Wstē du oblatowē pwalnī. nazagytī desst. Binych dnuo
 burzka. w. Wstēl desst. i. q. wē s wētzy/a nēde oblatowē coliko:

Sipna.
 W tym mēsyce Sipna. s Wstē Magdalene. pō. i. hō. dīn. Sprostřed
 nosti pōwēt tī. A coho dne wst. s desst. Den s Wstē desst. s wētzy.
 Binych dnuo pōwahy času zachowagyt: Czwē druha wōpōdēl pō
 s Jakubu. Čas letmī stbuge. Wst. pīkon. nēde studene m. a
 st. Toho dne burzka ohromow cīm a blytannī: wstředu desst/ mē
 stem oblatowē coliko. Binych dnuo wst. čas nalezī s gicrznī studen-
 stī: Plny mēsyce te hōž. Kēc. y se jarmī wst. c. w. nocy tīnēžne
 Wstē božī pō. i. hō. dīn. r. Wstē pas pīnēžnī Wstē křysta pōwēt
 tī onē pātā wlechosst pōmīlanc. Wst. o. u possm. u. nost s wlechosst. A
 s Wstē bwaē namnohyh mēstec s krupam: Czwē posledni
 B. n. p. p. ych dnuo sprostřednost burzka se nacypli: Toho dne wētrowē
 nēde adess. nēde s pāsnym tēp. m. pōmīlanc. W. w. g. i. g. i. p. a

Obr. 43 Fraktura č. 4/1

ve slezské Lehnici. Dost možná, že použil matrice či starší fundus Hieronima Wietora z roku 1521. Na českou typografii první poloviny 16. století však tento počín žádný vliv neměl.

4/1	Froschauer Simprecht	1533	Legnica	T	20/81	č ř ž ě ý
-----	-------------------------	------	---------	---	-------	-----------

Antikva

je tradičně ustálený název pro vertikální typ stínovaného tiskového písma vzniklého jako replika latinských humanistických rukopisů. Velká písmena mají podobu starořímské kapitály a malá písmena vycházejí z pravidelné karoliny. Okrouhlé i některé svislé tahy jsou kontrastně stínované a kolmé dříky zakončují nahoře i dole patky neboli serify. K charakteristickým rysům tohoto latinského tiskového písma patří dvoubříškové minuskulní litery ‚a‘, ‚g‘. Na rozdíl od gotického a novogotického tiskového písma je předností antikvy světlost písmového obrazu a proporční sazečská vyrovnanost. Původem zhruba do roku 1505 byla antikvová sazba vyhrazena jen jazykově latinským textům.⁷³⁾ K textům v národních jazycích pronikala pomaleji během celého 16. století (nejdříve v Itálii, ca. 1530 ve Francii a 1612 v Anglii).⁷⁴⁾

Písmo se od 15. století vyvíjelo v několika fázích. Na počátku nelehké cesty stojí formálně nezařaditelné těžké a těsné tiskové písmo Konrada Sweynheyma a Arnolda Pannartze v italském Subiacu (1465 – 1467), které vykazuje ještě znaky starší gotiko-antikvy. První doklad slohově čisté a rozměrné antikvy raného typu představili oba

tiskaři roku 1467. Kresebně dokonalejší verze povstaly v benátských dílnách Johanna de Spira, Vindelina de Spira (1469) a Nicolase Jensonu (1470). Proto se také tento typ nazývá někdy „*impressa littera Venetiana*“ čili antikva benátského typu. Z Benátek se tamní antikva rozšířila do Paříže (1470), Valencie (1474), Lyonu (1490), Londýna (1509) atd. V německy mluvících zemích byla užívána od počátku 70. let 15. století Johannem Amerbachem, Johannem Mentelinem, Erhardem Ratdoltem, Adolfem Ruschem a Güntherem Zainerem. Východněji, a to na území dnešního Maďarska, se poprvé dostala díky průkopníkovi Andreasu Hessovi (Budapešť 1473).⁷⁵⁾ Do Polska antikvu uvedl roku 1513 Florian Ungler. Její písmový řez se velmi blíží Ruschově štrasburské adaptaci antikvy předjensonovského typu, kterou pro Krakov opatřil nepochybně Unglerův spolupracovník Wolfgang Lern, vyučenec ze Štrasburku. Touto antikvou byly samozřejmě sázeny pouze texty latinské. Jen nepatrně odlišné písmo vlastnil v Polsku od 1515 také Johann Haller. Zatímco tato podoba antikvy v Polsku nezdomácněla, oblible se těšil Jensonův typ poprvé prezentovaný 1515 dílnou Hieronima Wietora.⁷⁶⁾

Druhou, vrcholnou fází antikvy zahájil na přelomu 15. a 16. století z iniciativy vynikajícího tiskaře Alda Manuzia st. opět v Benátkách Francesco Griffo. První doklad těchto snah byl publikován již roku 1495. Aldinský (respektive Griffův) typ antikvy je charakteristický ještě větším odklonem od písarské tradice nežli u Jensonu, zesíleným kontrastem mezi slabými a silnými tahy, zúženou písmovou kresbou a jemností serifů. Tento typ se počal uplatňovat už i pro sazbu textů v národním jazyce (Manuzio ho 1505 zvolil pro italštinu, londýnský Richard Pynson 1509 pro francouzštinu). Do vývoje zasáhla podstatně také Francie. Za tvůrce vrcholné antikvy takzvaného francouzského typu se tradičně považuje rytec a písmolijec Claude Garamond. Avšak již od 20. let 20. století je prokázáno, že některá Garamondova písma jsou ve skutečnosti o něco starší a pocházejí z ruky Simona de Colines (1531) a jiná naopak mnohem mladší, datovatelná až před první polovinu 17. století do dílny francouzského písmolijce a tiskaře Jeana Jannona.⁷⁷⁾ Kresba Garamondova písma vychází z aldinské antikvy. Vyznačuje se širším písmovým řezem, potlačeným kontrastem mezi slabými a silnými tahy a dekorativními půlobloučkovými serify. Již koncem 16. století mělo společně s Granjonovým typem skloněné polokurzivy charakter standardního evropského písma (u nás ho pro tisk latinských textů užíval poprvé snad až Jiří Melantrich z Aventinu).

Plošné uplatnění humanistického stínovaného tiskového písma pro sazbu jazykově českých textů bylo od počátků knihtisku až do 19. století determinováno historickými, ekonomickými a pravopisnými aspekty. Zatímco v Itálii, Francii a Anglii tisková antikva zdomácněla postupně již mezi 60. léty 15. století a počátkem 16. století a pak se kontinuálně vyvíjela, české tiskárny stály dlouhodobě pod vlivem německy mluvících zemí, které antikvu přijaly sice také brzy, ale nejprve jen jako vyznačovací pandán textové rotundy, potom pro sazbu latinských dedikací a předmluv a celých děl teprve poté, když se antikvě podařilo vytěsnit rotundu.

Během této doby se u nás jako univerzální písmo prosadila tradiční bastarda a později švabach. Ten nebyl užíván pouze pro sazbu jazykově českou (a ojedinele německou), ale též v jednotlivých latinských slovech či delších pasážích vsunutých mezi text český, jak vidíme u Mikuláše Bakaláře 1508 a 1511, Pavla Olivetského 1510 či Mikuláše Konáče 1514. O dvě léta později Konáč s pomocí švabachu a rotundy vysázel dokonce kompletní čtyřicetilistová latinská kázání staroutrakvisty Matěje Koramba nazvaná *Sermones XII in Apologiam Valdensium facti*. Také Pavel Severin, pravděpodobný tiskař Bobadillova spisku *Oratio Pragae*, se 1532 v něm nerozpoko- val užít tradiční švabach a texturu. Stejně si počínal 1543 Jan Chocenský při vydávání ní traktátu *Medium salutaris doctrine cuilibet* od pražského utrakvisty Jana z Křeč-

hoře. Četné doklady švabachové sazby latinských citátů nacházíme 1550 u Jana Kantora Hada, ba ještě roku 1559, kdy Jan Günther tiskne latinská slova švabachem v Kancionálu českém.

Větší náklonnost k antikvě osvědčovali domácí knihvazači, jimž pro sestavení českého nápisu na vazbě sloužila už od počátku 20. let 16. století razidla s nediakritizovanými antikvovými písmeny (ZRZYZENY ZEMSKA). I v tomto řemesle však o desetiletí později zesílila pozice švabachu, který pak antikvu okolo poloviny století z knižní vazby vytlačil docela.⁷⁸⁾

Písmovým materiálem lépe vybavené tiskárny v Norimberku při realizaci zakázek z Čech a Moravy respektovaly starší českou typografickou konvenci, založenou už v druhé polovině 15. století na materiálu gotickém (bastardě), a k sazbě latinských textů a pasáží užívaly spíše mladší švabach a rotundu nežli příhodnější antikvu. Ta sloužila s výjimkami převážně jen jako písmo vyznačovací. Poprvé tak vystoupil roku 1511 Hieronymus Hölzel, užívající antikvu č. 5, 6 a 8, o málo později se 1518 připojil Friedrich Peypus s antikvou č. 2A, 7 až 9 a po něm jiní. Ostatní latinská díla směřující primárně na německý trh se však běžně sázela antikvou, a to nejen u obou Norimberčanů, ale též v tiskárně vídeňských společníků Hieronima Wietora a Johanna Singrienera (od 1514) a samozřejmě i dalších.

Zmíněná typografická konvence nemusela bážirovat pouze na rukopisné tradici tuzemské jazykově české literatury, ale mohla brát též ohled na společenské vnímání konkrétního písma a jeho skryté významy. Známe-li příklad z Lutherovy bible 1545, kde vyznačovací frakturou byla tištěna slova s pozitivní konotací (anděl, Bůh, čest, útěcha) a antikvou naopak slova významu negativního (démon, hněv, pokuta, smrt),⁷⁹⁾ nezdá se nemožné tento xenofobní postoj očekávat i u českého tiskaře nebo čtenáře. Vezmeme-li v úvahu nikoli nepodobný postoj k rotundě, není přitom vyloučeno, že svou roli sehrála i nedůvěra ke všemu, co vzniklo mimo Německo. Tezi o antikvě chápané v jagellonských Čechách prizmatem utrakvistického náboženství jako nástroj nepřátelských papeženců může podporovat skutečnost, že antikvu si z Norimberku nepřivezl kupříkladu rigorózně laděný Mikuláš Klaudiván anebo že Mikuláš Konáč s ní zacházel jen sporadicky. Navzdory zmíněné tezi však antikva nenašla cestu ani do Plzně ke katolíku Mikuláši Bakalářovi. To vcelku odpovídá zjištěním paleografů, že ani katolické prostředí nelze paušálně považovat za zdroj šíření humanistického písma.⁸⁰⁾ Nejednotně se chovali tiskaři angažovaní jednotou bratrskou. Zásadní odmítnutí pozorujeme u Jana a Pavla Olivetských, ale Štyrsovy a zpočátku i Oujezdeckého sympatie lze označit už aspoň za vlažné. Rozrůzněný postoj k antikvě snad nejlépe dokládají protagonisté náměšťského centra, ovlivnění jednak studii ve Vídni a jednak starším husitstvím, Lutherovou reformací a humanistickým erasmianstvím. Lutherova i Erasmova díla, tištěná v cizině automaticky antikvou, zde spolu s novým gramatickým územím náměšťských filologů vytvořila během 1533 – 1534 vhodnou atmosféru k přijetí specifické, snad původní české antikvy.

Žádné jiné tiskové písmo k nám nepronikalo tak pomalu a diferencovaně jako antikva. Její premiéra probíhá dle dnešních znalostí opatrně a nenápadně už v kontextu bastardy Tiskaře Pražské bible (jde o Bibli 1488, Nový zákon 1497 – 1498, Vladislavské zemské zřízení 1500, kancionál 1501 a Nový zákon 1513) a Tiskaře Arnoštových Statut (takřečený Dlabáčův Nový zákon ca. 1491).⁸¹⁾ Zde všude přichází antikva č. 8A pozůstávající u prvně zmíněného Tiskaře z literek ILVX a u druhého z literky I. Roku 1519 následují Oldřich Velenský (antikva č. 5) a Jan Šmerhovský (antikva č. 7) a během 1520 a 1522 vzpomenutý Mikuláš Konáč (antikva č. 7). Vyznačovací role okleštěná zde všude jen na sazbu římských čísel či titulních a závěrečných letopočtů nemusela přitom nijak významně souviset s nábožensky chápaným pozadím antikvy, nýbrž s nedostatečným fundem, pozůstávajícím maximálně z pěti literek CILVX,

možná vyřazených kdesi v cizině. Tento stav, kdy antikva mohla český bastardový nebo švabachový text jen okrajově vizualizovat, připomíná dávnou praxi německých prvotiskařů, kteří stejnou funkci přikhli antikvě jakožto vyznačovacímu pandánu textové rotundy. U nás však tato praxe přetrvávala mnohem déle nežli u německých mluvících kolegů, a to až do roku 1536, protože byla dozajista podporována ještě pozdně gotickým, konzervativním vkusem českého publika a nezájmem tiskařů o obměnu knižních grafických prostředků. Nebylo tudíž myslitelné, aby raně humanističtí domácí autoři, jakkoli nepočetní, porušili nadnárodní konvenci a latinskou prózu či verše si nechali tisknout švabachem (s výjimkou Matěje Koramba u Konáče 1516 a Jan z Křechoře u Chocenského 1543). Zároveň však nedokázali vyvinout na české tiskárny patriční tlak, a raději využívali svých předchozích (univerzitních) známostí a texty zasílali zahraniční konkurenci, odkud se jim dostávalo popravdě řečeno lepšího ohlasu nežli z knižních trhů tuzemských.

Impuls do domácího prostředí vyslala až pětice tiskařů generačně mladších nežli Hölzel, Milchtaler či Peypus. Zejména dva z nich, Jan Had a Jan Günther, měli prokazatelné vazby na Norimberk. Had odtamtud 1536 přivezl do Prahy antikvu č. 2A, 7 a 8B a Günther, přibyv 1544 do Prostějova, od následujícího roku užívá antikvu č. 7, 8B a 9C. Snahy této dvojice o prosazení antikvy posílili okrajově tři další řemeslníci: v Praze Pavel Severin od 1538 (antikva č. 7) a Bartoloměj Netolický od 1541 (antikva č. 9C) a v Litoměřicích jediný zástupce regionálního řemesla Ondřej Dušík 1542 (antikva č. 9C).

Ptáme-li se na bližší okolnosti, jak importované písmo vniklo do české knižní kultury, je třeba sledovat vydavatelské plány tiskařů. V Hadově prvotině, představované Koppovým českým Regimentem 1536, se antikvou provedl pouze latinský biblický citát a soupis užitě cizojazyčné lékařské literatury. Čtvrtina dalších Hadem vydaných jazykově českých titulů obsahovala z antikvy už jen římská čísla. Stejně tak se zachoval roku 1538 Pavel Severin (latinské verše sázené antikvou poprvé do české knihy umístil 1540) a zpočátku během 1541 – 1550 Netolický (dvouřádkový latinský text privilegia mezi českou sazbu poprvé vřadil až 1551). Nejdále v přibližování antikvy a švabachu postoupil Ondřej Dušík, který antikvou roku 1542 vysázel čtyřstránkovou latinskou dedikaci Erasmovy zčeštěné parafráze Evangelia podle sepsání svatého Matouše. Když Pavel Severin roku 1539 vydával Kuthenovu portrétní Kroniku o založení Země české, sáhl automaticky po švabachu a dvou texturách, avšak když totožný ilustrační aparát doprovázely ve druhém, Hadově vydání 1540 pouze latinské verše, tiskař Catalogu už musel pamatovat na antikvu. Jak dokládá několik českých jednolistů druhé třetiny 16. století z konvolutu Dobřenského, v nichž antikva přichází jen jako optický vyznačovač majuskulních akrostichů, pro volbu písma byl tedy setrvale směrodatný jazyk textu.

Hadovy latinské tisky, počínaje Melanchthonovým Consiliem 1536, se tudíž sází automaticky antikvou vertikálou i polokurzivou. Ke společenské stabilizaci tuzemské antikvy notně přispělo Hadovo publikování čtyř latinských promluv katolických hodnostářů Carla Capelly a Johanna Fabera následujícího roku. Poté, co během února 1540 Pavel Severin vydal Gioviovu Knihu o věcech a způsobích národu tureckého, do níž snad Martin Kuthen napsal nejstarší u nás publikovaná latinská disticha, se skutečným mezníkem stává Kuthenův Catalogus ducum z dubna 1540 a Villaticovy verše Ad serenissimos regulos nostros d. d. Maximilianum et Ferdinandum 1543. Tento Severinův a zejména Hadův počín, inspirovaný a podložený autoritou humanisty Kuthena, založil totiž tradici latinského humanistického básnictví rozšiřovaného nikoli už zahraničními, leč pražskými tiskárnami. Hadův nástupce Jan Kantor Had na této vlně profitoval od 1545, ale naplno ji rozvinul až roku 1550 po obnově zakázaného knihtisku, kdy se konformní veršovaná tvorba domácích autorů stala významným komerčním i strategickým artiklem jeho dílny

a později řemesla vůbec. Na Moravě sledujeme opoždění takřka zanedbatelné. Do edičního programu Jana Günthera se pod vlivem humanisty Pavla Aquilina latinské básnictví ruku v ruce s vícejazyčnou školní literaturou vřazují roku 1548. Posílou při formování tohoto nového publikačního žánru se stala tisková řečtina, kterou si poprvé opatřil opět Kantor Had (1546) a po něm Günther (1553).

V latinskojazyčných textech tištěných od 1536 antikvou pořád ovšem stopujeme značný vliv gotické a novogotické písmové kultury. Prosadil se menším podílem ztrácející se sazby a naopak větším výskytem texturových a švabachových rubrik, které v cizině tou dobou z antikvové sazby už citelně ustupovaly. Vliv starší písmové kultury dokládá též rozdělovník, tvořený ve sledovaném období napořád ještě šikmo položeným rovnítkem, ačkoli zahraniční dílny už dlouho pro diviz užívaly krátkou pomlčku. Zatímco v Norimberku vyučení Had a Günther si tyto přežitky nepřinesli (Günther rubriky nezaváděl ani do latinsko – českých učebnic tištěných antikvou a švabachem), u Kantora Hada se znaménko ze švabachu č. 2 vyskytuje tradičně dokonce i v sazbě humanistických veršů. Jak se Kantor Had těžko zbavoval i jiných postupů obvyklých pro novogotický švabach, seznáme z užití rombického trojvodu ve Villaticově básni *De foelicissimo caesaree Maiestatis in Galliis successu* (1545), anebo na Royziově *Quiritiu* (1547) doprovozeném původně Konáčovým (!) hrubým dřevořezem, který humanistickému kontextu neodpovídal ani stylově, ani tematicky a který byl v zahraničních edicích tohoto žánru už nepřipustný.

Nejstarší pokus o narušení dosavadní jazykové konvence při volbě tiskového písma proběhl v Náměšti během 1533 – 1534. Nejen latinské, ale i české nadpisy *Gramatiky* ze 7. června 1533 jsou pořízeny nediakritizovanými majuskulami antikvy č. 9A. Sami autoři v její předmluvě upozorňují, že „takovými latinskými literami česká řeč nikdá prvé tištěna není“. Poněkud dále postoupilo typografické řešení Nového zákona dokončeného 29. listopadu 1533, v němž jednak přibýlo vyznačovací písmo č. 2B a jednak se poprvé vedle majuskulní abecedy č. 9A uplatnila už i abeceda malých písmen. Tento komplet posloužil k vizualizaci živých záhlaví, sumarií a marginálií. Jakkoli jde z hlediska písmové kultury o výtvar nehezký, v přidáných minuskulách vlastně gotikoantikvový, pro vývoj knihtisku sehrává zásadní roli připojenou diakritikou. Je to vůbec poprvé, kdy k humanistickému tiskovému písmu byl právě v Náměšti připojen repertoár akcentů sloužících k zachycení fonetické stránky národního jazyka. Spřežkový pravopis, setrvale udržovaný od 14. století, i o málo mladší smíšený pravopis spřežkový a diakritický byl zde nahrazen převažujícím systémem diakritickým (vyjma zdvojených skupin „aa“, „ij“, „ss“).⁸²⁾ Soudobý vnímatel tuto novinku ovšem zřejmě nijak zvlášť neoceníl, protože následující náměštské tisky z let 1534 a 1535 se vrátily ke staré konvenci sázet antikvou pouze latinská slova. Ani pozdějším vydavatelům bratrských Nových zákonů od roku 1564, ani reeditorům *Gramatiky* české, totiž Jakubovi Dačickému 1588 a Tiskárně jezuitské 1643, nestálo zato náměštskou typografickou praxi obnovit. Po zániku tiskárny v Náměšti o dalším osudu zdejší antikvy zprávy nemáme.

Přestože prestižní basilejská dílna Hieronyma Frobenia st. užila roku 1537 ve slovníku humanisty Zikmunda Hrubého z Jelení *Lexicon symphonum* při sazbě českých slov antikvu, u nás byl jazykově český text nadále tímto písmem reprodukován sporadicky. O další, avšak opět marginální výskyt se zasloužil roku 1545 v Litomyšli až Alexandr Oujezdecký (antikva č. 10).

Antikva č. 1 je nejrozměrnější stupeň užívaný od roku 1556 pouze olomouckým tiskařem Janem Güntherem k vyznačování prvního řádku titulního textu a v pěti případech namísto iniciál. Byl tedy dostupný pouze v majuskulích, a možná že niko-

li kompletní abecedou. Řez písmen, která si Günther postupně opatroval, se v průběhu doby měnil. Vidíme to na rozdílném nasazení serifů třech verzí ‚A‘ nebo na dvou písmenech ‚M‘, která se liší postavením vnějších tahů. Kresebnou nejednotnost vykazují také prohnutí nožky ‚R‘. Ačkoli se tato antikva u nás objevila až po polovině století, z písmařského hlediska nešlo o žádnou novinku, neboť vykazuje ještě vlivy rané benátské Jensonovy antikvy.

CIVILITAS
GRAM
GRAM

Obr. 44 Antikva č. 1/1

M 15 x 26

1/1	Günther Jan	1556, 1560, 1561, 1567	Olomouc	V	-	bez diakritiky
-----	-------------	---------------------------	---------	---	---	----------------

Antikvu č. 2 zaznamenáváme v kontextu bohemikálního knihtisku poprvé u norimberského Friedricha Peypuse. I zde je pořád zřejmý vliv italského písmařství 15. století. V písmech **skupiny A** se kontrastně střídají slabé a silné tahy. Serify nabíhají do dříků povlovně. Litera ‚A‘ má ostrý, nikoli ještě typicky renesančně seříznutý vrchol, ‚E‘ a ‚L‘ mají prodlouženou a zvednutou dolní příčku. ‚M‘ upoutá mírně skloněnými vnějšími dříky, nízko položeným bodem styku obou vnitřních tahů a vně směřujícími serify. ‚O‘ a ‚Q‘

ELEGIA
ELENCHVS
M·D·LVI·

Obr. 45 Antikva č. 2A/7

jsou konstruovány s výraznou šikmou osou stínu a ‚R‘ se opírá o prohnutou nožku nasazenou daleko od dřívku. Charakteristickým rysem je též zvlnění pravé diagonály ‚X‘. Také tento rozměrný stupeň, který k nám ze zásob Peypusových zprostředkoval 1536 jeho rodinný příslušník Jan Had, sloužil výhradně k vyznačování, a proto se prezentuje jen majuskulemi. U obou Severinů, Kubeše a Kosořského se z nich sázela pouze římská čísla letopočtů nebo foliace a u Netolického římská čísla několika žalmů. Ostatní tiskaři disponovali zřejmě kompletnější abecedou velkých písmen, a mohli ji tudíž užívat i k vyznačování latinského titulního textu nebo ve funkci iniciál, jak vidíme roku 1540 u Jana Hada a od 1544 hojněji u Kantora Hada a od 1545 u Günthera. **Skupinu B** osamostatňujeme s ohledem na písarskou podobnost s antikvou č. 9A. V obou projevech není litera ‚W‘ kreslena jako obvykle symetricky zdvojená ‚V‘, nýbrž vnější tah je švabachově prohnutý. Vlastníkem této antikvy byl náměšťský tiskař či faktor Matěj Pytlík, který česky a bez diakritiky vyznačil jen nadpis „NOWY TESTAMENT“.

M 8 x 12

2A/1	Peypus Friedrich	1518, 1531, 1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
2A/2	Had Jan	1536 – 1538, 1540	Praha	V	3/29	bez diakritiky
2A/3	Severin Pavel	1537 – 1539	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/4	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
2A/5	Severin Jan	1541, 1545	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/6	Kubeš Ondřej	1544	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/7	Kantor Had Jan	1544 – 1547, 1550 – 1562, 1564, 1569 – 1570, 1572 – 1573	Praha	V	3/29	bez diakritiky
2A/8	Günther Jan	1545 – 1551 1551 – 1553, 1555 – 1567	Prostějov Olomouc	V V	-	bez diakritiky
2A/9	Netolický Bartoloměj	1549	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/10	Kosořský Jan	1553 – 1555	Praha	V	-	bez diakritiky
2A/11	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky
2B/12	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky

Antikva č. 3 se od předchozího písma vcelku neliší, ale i na malém vzorku jsou patrné dvě odlišnosti. První přináší ‚A‘ se seříznutým vrcholem. Druhou odchylku pozorujeme na liteře ‚M‘ se zdviženým bodem styku obou vnitřních tahů. Norimberský tiskař Christoph Gutknecht, u něhož je tato antikva doložena, užil při tisku českého překladu Calvinových Epištol 1546 pouze majuskule k vyznačení latinských slov.

NOWY TE
STAMENT

Obr. 47 Antikva č. 3/1

M 7 x 9

3/1	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
-----	---------------------	------	-----------	---	---	----------------

Ještě okrajověji se do kontextu bohemikálního knihtisku včlenila **antikva č. 4**. Je totiž reprezentovaná pouze majuskulí L značící číslo 50 v římském listování Bible norimberské 1540 (ostatní litery CIVX jsou sázeny menší antikvou č. 8). Na Milchtalerovu éru navazující Günther v prostějovském ani olomouckém repertoáru tento písmový stupeň neměl. Netolický zase disponoval jen majuskulemi IX pro vyznačení počtu dnů v kalendáři Nauseovy Křesťanské modlitební knížky 1550.

CCCLXX.

Obr. 48 Antikva č. 4/1

L 6 x 4

4/1	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
4/2	Netolický Bartoloměj	1550	Praha	V	-	bez diakritiky

O frekvenci **antikvy č. 5A** platí v zásadě totéž. Litery CILVX, získané zřejmě přes Klaudyána z Norimberku, zastihujeme jen v římské foliaci Erasmovy Kniehy o rytíři křesťanském, kterou s velkými překladatelskými i impresorskými ambicemi vydal Velenský roku 1519. Je namístě se domnívat, že tak jako jiný sazečský materiál přešlo

Letha. M. CCCCC. XXII

Obr. 49 Antikva č. 5A/3

i toto torzo ke Štyrsovi. Ten však užil pouze literu C pro římský letopočet 1522, doplněný švabachem č. 1 a antikvou č. 4 (to je také důkaz, že Velenského repertoár nebyl skutečně širší). Shodná litera C se vyskytuje i v Hölzelových tiscích vyrobených pro české publikum (v tom lze naopak spatřovat potvrzení norimberského původu). Litery IX použil jako římské číslice snad Pavel Olivetský na minuci tištěné v posledním roce své činnosti. Poněkud tučnější (vyčerpanější?) řez **antikvy č. 5B** přichází v literách DILMX dvou římských letopočtů tiskaře Chocenského, který k těmto zbytkům přišel zřejmě během svých pracovních kontaktů s Norimberkem.

M. D. XLIII.

Obr. 50 Antikva č. 5B/5

M 5 x 7

5A/1	Hölzel Hieronymus	1511, 1517 – 1518	Norimberk	V	-	bez diakritiky
5A/2	Velenský Oldřich	1519	Bělá/B.	V	-	bez diakritiky
5A/3	Štyrsa Jiří	1522	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky
5A/4	Olivetský Pavel	1532	Litomyšl	V	-	bez diakritiky
5B/5	Chocenský Jan	1542 – 1543	Praha	V	-	bez diakritiky

Také **antikva č. 6A** byla u nás dostupná už jen ze zbytků někdejších kompletů. Zbytky si roku 1521 opatřil Pavel Severin pro sazbu římské foliace Chelčického Sítě víry. Pak je

pravděpodobně přenechal Štyrsovi, který z nich vysadil poslední čtyři číslice římského letopočtu 1522 a označení kapitol v živých záhlavích Nového zákona 1525. K oběma úkonům potřeboval pouze tytéž litery jako Höltzel, totiž IVX, zatímco Severin měl původně navíc i číslici C. Stejně nahodilý ráz mají litery IVX, které roku 1549 užil v biblické Tabuli časů Bartoloměj Netolický. Shodný písmový stupeň tu však reprezentuje odlišný, viditelně jemnější a užší řez, který označujeme jako antikvu skupiny č. 6B.

CXXVI.

Obr. 51 Antikva č. 6A/1

X 4 x 4

6A/1	Höltzel Hieronymus	1511, 1517 – 1518	Norimberk	V	-	bez diakritiky
6A/2	Severin Pavel	1521	Praha	V	-	Bez diakritiky
6A/3	Štyrsa Jiří	1522, 1525	Ml. Boleslav	V	-	bez diakritiky
6B/4	Netolický Bartoloměj	1549	Praha	V	-	bez diakritiky

Řez **antikvy č. 7** je vcelku totožný s tradicí raného benátského písma, které jsme zde klasifikovali jako antikvu č. 2. Litery ‚E‘ a ‚L‘ s výjimkou Oujezdeckého a Günthera však už nemají zvednutou dolní příčku a horní serify ‚M‘ jsou nasazené na střed

XXIII XVIII

Obr. 52 Antikva č. 6B/4

krajních dříků. Ačkoli je stupeň téměř totožný se „středním“ švabachem č. 2, stránková sazba z této antikvy je o mnoho světlejší, neboť litery byly odlévány na větší kuželce. Nejstarší domácí uživatelé tohoto stupně pravděpodobně opět neměli úplnou abecedu a z liter CILVX sázeli jen římskou foliaci (Jan Šmerhovský) a sporadická čísla kapitol (Mikuláš Konáč). Shodné využití jsme objevili též u Pavla Severina roku 1538, per extensum u Kašpara Aorga a Václava Hada. Prvním domácím tiskařem, který si pro sazbu latinskojazyčného textu osvojil právě tuto antikvu častěji, byl tedy až Jan Had. Sazečskou konvenci k nám přivezl roku 1536 z Norimberku, kde se vyučil, a udržoval ji nepřetržitě až do své smrti. Další dva tiskaři, Pavel Severin 1540 a Jan Severin 1541, ho následovali nenápadně a jakoby s rozpaky. Postavení antikvy v roli chlebového písma latinských textů po Hadovi upevnil od 1545 teprve Jan Günther, další norimberský vyučenec.

tos, & nonaginta quinq; annos, & mortuus est,
superavit hos omnes Mathusalem filius Enoch.
Vixit em̄ ille nongentos sexaginta nouē annos,
nihilominus tandem & ipse mortuus est. Nec ar-
bitreris annos lunares fuisse. Nam si non solares,
hoc est trecetorum sexaginta quinq; dierum. Sed
lunares idest triginta duntaxat dierū anni fuissent.
Dicere necesse est, quod Enos filiū suum Cainan.
Anno etatis sue septimo, et mense sexto genuisset.
Cainan autē quia genuit septuagesimo anno Ma-

lalehel. Si lunares anni erant restabit vt Cainan,
 genuerit filiū suum Anno ætatis suæ sexto. Et v
 truncꝑ per naturam possibile non est. Hæc indi-
 casse obiter voluimus. Redeunt ad id quod de
 morte tractare cœpimus. Quod hæc nemini par-
 cit, nec feni, nec iuueni. Et non nisi de duobus qui
 nati sunt legimus., Quod viui in paradysum trans-
 flati sint. Enoch quippe qui ambulauit cū Deo,
 & non apparuit vltra, quia tulit cum Deus. Et de
 Helia illo Thesbite propheta magno. Qui ascen-
 dit per turbinē in curru igneo in cœlum. Reliqui
 omnes mortui sunt, omnes enim peccauerunt in
 Adam. Et in Adam omnes mortui sunt. Mori-
 mur & nos quotidie, ac omni momento, mori-
 incipimus ab eo instanti, quo dominus deus in v-
 tero materno vniciuqꝑ vitam dare, & sigillatim a-
 nimam propriam formare, & de nouo fingere di-
 gnatur. Mox em̃ calidum naturale, humidumqꝑ
 A iij

Obr. 53 Antikva č. 7/4

3.5/4 x 5, 2 x 3

7/1	Šmerhovský Jan	1519	Praha	V	-	bez diakritiky
7/2	Konáč Mikuláš	1520, 1522	Praha	V	-	bez diakritiky
7/3	Peypus Friedrich	1531, 1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
7/4	Had Jan	1536 – 1543	Praha	VT	5/27 (prostrkaná 5/41) 20/108 – 109	bez diakritiky
7/5	Severin Pavel	1538, 1540	Praha	VT	5/26	bez diakritiky
7/6	Milchtaler Leonhard	1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
7/7	Oujezdecký Alexandr	1541 1551 – 1561	Litomyšl Królewiec, Szamotuly	V V	-	bez diakritiky
7/8	Severin Jan	1541	Praha	T	5/27 20/108 – 109	bez diakritiky
7/9	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
7/10	Günther Jan	1545, 1548 – 1550 1552 – 1553, 1556, 1558 – 1567	Prostějov Olomouc	VT VT	5/28 20/108 – 109, 112, 114	bez diakritiky
7/11	Aorg Kašpar	1554, 1556 – 1558, 1561	Prostějov	V	-	bez diakritiky

7/12	Had Václav	1566	Praha	V	-	bez diakritiky
7/13	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	VT	20/108 – 109	bez diakritiky

Téměř neznatelně menší stupeň antikvy č. 8 je realizován dvěma písmovými řezy. Skupinu A dosvědčuje od 1488 Tiskař Pražské bible a ojedinele ca. 1491 Nový zákon zvaný Dlabačův, připisovaný s mladší datací asi nepřipadně Tiskaři Arnoštových Statut. Prvně jmenovaný Tiskař užíval antikvu pro vyznačení římských čísel ILVX

Žálm CXLVII.

Obr. 54 Antikva č. 8A/2

v některých prvotiscích, v číslech Písní 1501 a v notně sporadických nadpisech kapitol Nového zákona 1513. Tiskař však mohl mít zásobu bohatší, jak dokazuje jeho dědic a nástupce Pavel Severin, který v obou vydáních Bible 1529 a 1537 užil pro

patouinus, ante annos aliquot idioma
Bohemicum, in libellum hunc elegantem Se-
baldi Heyden Normbergensis ludimodera-
toris acuratissimi, lingua Latina & Germani-
ca editum. Cui preterea dialogum breuem va-
ledicendi deq; bonarum literarum studio adie-
cit, eundemq; in nonnullis locis nihil aliud q̃
de proba et ingenua indole benemereri cupiens
locupletauit & auxit. Tandem multociens ex-
cudabatur, at preterea vndiq; mendis asperus
erat, ita ut fere non agnoscas eundem esse. Ego
itaq; a nonnullis efflagitatus, quantum in me
erat eundem libellum emendaciorum reddidi.
Vestrum optimi Tyrones erit laborem hunc,
qualem cumque boni consulere. Nam teste
Erasmo, oprima primū ac simplicissima ar-
tuſe tuæ tradenda sunt. Iuxta illud Horatii in
arte poetica. Quidquid precipies esto breuis,
vt cito dicta precipiant animi dociles teneatq;
fideles, occurrat uobis & illud Codri uræi se-
piuscule in mentem. Dum datur o iuuenes di-
cendi copia uobis, discite non semper copia
ralis erit. Quod si obnix feceritis in breui fru-
ctum bonarū literarum sentietis. Valete.

Obr. 55 Antikva č. 8B/10

čísla kapitol a žalmů větší počet písmen CILVX. Táž písmena se pro římskou foliaci uplatnila ještě roku 1545 v dílně Jana Severina. Charakteristickým rysem tohoto nestárnoucího torza je zastaralé zvlnění pravé diagonály ‚X‘, viditelné na antikvách č. 5 a 6. Početněji zastoupený řez skupiny B lze klasifikovat týmiž rysy jako antikvu č. 7.

Toto rané písmo benátského typu se k nám dostalo opět přes Norimberk. Pro latinské náboženské a učební texty či krátké citáty ho zde při realizaci bohemikálních zakázek užívali Hölztel i Peypus. Milchtaler dvakrát sáhl jen po římských číslech CILMVX ve foliaci, letopočtech a nadpisech kapitol, ale jeho nástupce Günther tuto antikvu povýšil na písmo latinských textů, a to v mnohem větším počtu publikací, nežli vyprodukoval Norimberk. Zbytky představované literami ACOMS sehnal 1532 Tomáš Bakalář, první domácí majitel tohoto řezu antikvy, aby neorganicky doplnil švabach č. 2 pro latinský, český a německý text Element. Také Jan Had si na tento stupeň moc nepotrpěl, neboť ho využil pouze v Koppově Regimentu 1536 pro seznam použité lékařské literatury. Dušík, Gutknecht a Oujezdecký zůstali u vyznačovacích majuskulí, Kubeš dokonce zase jen u římských čísel. Ve stopách Güntherových tak setrvale kráčel od 1544 jen Kantor Had (Kosořský svůj pokus trojřádkového latinského citátu z roku 1547 později už nezopakoval).

3 x 3, 2 x 3

8A/1	Tiskař Pražské bible	1488, 1497 – 1498, 1500 – 1501, 1513	Praha	V	-	bez diakritiky
8A/2	Severin Pavel	1529, 1537	Praha	V	-	bez diakritiky
8A/3	Severin Jan	1545	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/4	Hölztel Hieronymus	1518	Norimberk	VT	5/22, 20/88	bez diakritiky
8B/5	Peypus Friedrich	1518, 1531, 1534	Norimberk	VT	5/22, 20/88 – 90	bez diakritiky
8B/6	Bakalář Tomáš	1532	Plzeň	(T)	-	bez diakritiky
8B/7	Had Jan	1536	Praha	T	5/23, 20/93	bez diakritiky
8B/8	Milchtaler Leonhard	1538, 1540	Norimberk	V	-	bez diakritiky
8B/9	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	V	-	bez diakritiky
8B/10	Günther Jan	1541, 1543 1545 – 1551 1551 – 1553, 1555, 1557 – 1559, 1561 – 1565	Norimberk Prostějov Olomouc	VT VT VT	5/22, 20/88	bez diakritiky
8B/11	Kubeš Ondřej	1543, 1547, 1551 – 1552	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/12	Kantor Had Jan	1544 – 1547, 1550 – 1562, 1564, 1566, 1569 – 1570, 1572 – 1573	Praha	VT	5/23, 20/93	bez diakritiky
8B/13	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	V	-	bez diakritiky
8B/14	Kosořský Jan	1547, 1553	Praha	V	-	bez diakritiky
8B/15	Oujezdecký Alexandr	1551 – 1561 1565	Królewiec, Szamotuly Litomyšl	V V	-	bez diakritiky
8B/16	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky

Znatelně menší stupeň **antikvy č. 9** byl rozšířen ve čtyřech písmových řezech. Nejstarší řez **A** reprezentují pouze písmena IX užitá Pavlem Severinem v marginálních druhého vydání Bible 1537. Charakteristickým rysem je zastaralé zvlnění pravé diagonály ‚X‘, viditelné na antikvách č. 2, 5, 6 a 8. Díky němu se můžeme domnívat, že tak jako v antikvě č. 8 stojíme i zde před Severinovým dědictvím po Tiskaři Pražské

bible, v jehož dochovaných tiscích jsme však shodné torzo nenašli (obě římské číslice nebyly užity ani v prvním vydání Bible 1529).

Pro vývoj domácí písmové kultury, sloužící potřebám českého jazyka, je nutno jako

I Žal: XII c

Obr. 56 Antikva č. 9A/1

důležitější hodnotit skupinu B prezentovanou náměšťskými tisky. Otevírají ji nediakritizované majuskule užité Kašparem Aorgem k vyznačování nejen latinských, ale i českých nadpisů (tyto pořízeny spřežkovým pravopisem) náměšťské Gramatiky ze 7. června 1533. Poněvadž však Aorg v Gramatice potřeboval učebnicově vysázet kompletní abecedu malých i velkých písmen, k této antikvě jako pandán neorganicky připojil minuskule ze švabachu č. 4A. Aorgovy majuskule byly konstruovány stejně jako antikva č. 2B náměšťského Nového zákona 1533. Také zde není ‚W‘ tvořeno jako obvykle symetricky zdvojenými ‚V‘, nýbrž vnější tah se švabachově stáčí. Aorgova abeceda nemá pod vlivem klasické latiny ‚U‘ (PRZEDMLVWA) a horní příčka ‚Z‘ je bizarně delší nežli spodní, čímž připomíná rotundu. Nový zákon dokončený v Náměšti 29. listopadu 1533 je typograficky shodný s Aor-

WSSECEK GIZ NEY POSLEZE A PILNIE OD ERAZMA ROTERO

¶ Pokládá se sedmero podobnostní o kraalovstí
Božím / genž gest milost a pravda . S . Evangelium . I .
O rozličném (geč má y smůy mýklad) toho přigimání :
a při tō přijčina proč mu někteří nerozumějí . II . O pú
možu synům toho kralovstí y zatracení : a též má smůy
mýklad . III . a IIII . O rychlém a mocném gečo w lidu
zmocněn . V . a VI . O kráse a drahosti gečo nade mste
cky mčy : a yakau radostij a mžnostij maa přigimano
bíti . VII . O nynějším pobožných a pokrytém smijs
stíh / yak se ho zlíj s dobrými přidrží / a z do angelstvá
ho rozdělení . VIII . Zie prorok w své mlasti nenij přij
gemný .

Obr. 57 Antikva č. 9B/3

govým tiskem Gramatiky, ale poněvadž dedikace vzpomíná podíl Matěje Pytlíka, označujeme ho zde i my, byť s otazníkem, za původce tisku. Při sazbě Nového zákona byla k dispozici už i malá abeceda (včetně ‚u‘ a spřežky ‚ch‘), takže sazeč mohl pokrýt větší úseky nežli kurzorické nadpisy. Vedle živých záhlaví šlo zde především o sumarie a marginálie, připojené k textovému švabachu č. 3A. František Muzika, aniž by náměšťský Zákon studoval podrobněji, označil kompletní sadu za „primitivní antikvu, pravděpodobně německého původu“.⁸³⁾ Kresba skutečně postrádá kontrastnější stínování a u litery ‚O‘ dokonce zmizela šikmá osa stínu. Serify jsou nerovné, rozpačité a vůbec celkový dojem je spíše nervózní (ten ostatně nezmizí ani z mladšího pokusu na Nebeském budičku Václava Jana Tibelliho 1738). Stylovou čistotu, tolik příznačnou právě pro ranou antikvu, rovněž pošpinily vyložené švabachově tvořené literky ‚d‘ ‚h‘ ‚s‘ ‚w‘ ‚z‘ ‚ž‘ stejně jako šikmo položený gotický rozdělovník. Máme tedy jisté právo označit řez č. 9B za gotikoantikvu. Do jaké míry byla tato tendence chtěná, nevíme, ale leccos mohly zavinit samotné nároky českých

objednavatelů, jimž neumělý písmář, rytec a písmolijec (Matěj Pytlík v jedné osobě?) u tak malého stupně nemohl precizně dostat.

Podstatnější pro další vývoj antikvy je však písmářský reflex výslovnosti. Osm minuskul bylo totiž u nás zde vůbec poprvé diakritizováno. Poněvadž ze spřežek zůstaly jen ,aa' ,ij' a ,ss', proces proběhl více než uspokojivě – ze samohlásek, odhlédneme-li od nepotřebného ,ó', chybělo pouze ,í' značené postaru spřežkou ,ij' a u souhlásek nebylo provedeno měkčení v případech ,ň' ,š' ,ť'. Palatálnost skupiny ,dě' se vyjadřovala nikoli slítkem, ale pomocí ,ě' nebo variantním znakem pro ,d' (nahore rozdvojeným), který byl konstruován zřejmě pod vlivem německého švabachu. Zatímco znaménko nad ,ě' ve skupinách ,bě' ,mě' ,ně' ,wě' má tvar skutečného háčku, nad třemi souhláskami vypadá jako tečka, značící též kvantitu samohlásek. Nevzhledně vyřešenou grafickou stránku akcentů tvůrci náměštské antikvy č. 9B vyčítat nelze – vždyť na tomtéž problému ztroskotali jak tiskař Tibelli 1738, tak ještě 1799 písmář Václav Jan Krabat.

MAGISTER IOANNES VO

Obr. 58 Antikva č. 9C/5

Página 1, B, versu 32, rura, lege rara. 2, B, 2, nomine, lege nomen. 3, A, 17, cogmine, lege cognomen. 5, A, 3, salutis, lege salutem. 6, A, 11, si potens, lege si potens. 12, A, 11, occurrat, lege occurrat. Ibidem versu 32 repentibus, lege repentibus. A, 28, explorandam, lege ad explorandum. 14, A, 19, Betoniam, lege Betouiam. B, 10, infectus, lege infestus. 20, A, 17, sed tamen, lege sed tantum. 23, B, 5, huius, lege huius. 25, A, 24, principatu, lege principatu. 28, A, 27, his passim, lege is passim. Ibidem 29, A, 25, accensoria, lege ac censoria. 33, A, 25, assecus, lege assecutus. Ibidem 29, A, 10, fouicentis, lege Versouicentes. 38, B, 4, nullam, lege nullum. 39, A, 10, aliquo, lege aliquo. 42, A, 9, institum, lege institutum. 49, A, 13, conradum, lege Conradum. Ibidem B, 24, adferendum, lege ad ferendum. 51, B, 37, uenit, lege Venit. 52, A, 14, regem, lege Regem. 53, B, 24, eis, lege cis. 54, A, 37, obsequens, lege obequitans. 57, A, 24, nomine, lege nominet. Ibidem 40, concedente, Sponforemque, lege concedente, sponforemque. 60, A, 2, mures & turros, lege muros & turres. 63, A, 8, insuffratur, lege insuffratur. Ibidem 18, exuuntur, lege exuuntur. 64, A, 6, domini item, lege domini item. Ibidem 22, sores, lege sorores. Ibidem, B, 37, factus, lege factus. 69, A, 14, mittens, lege promittentes. 74, B, 18, ingrediebatur, lege egrediebatur. 76, A, 9, cundam, lege ineundam. 79, A, 26, ut cum, lege & cum. 82, A, 14, multi, lege inulti. 92, B, 20, Tanyam, lege Tanaim: Ibidem 25, tento, lege tanto. 94, B, 27, in facella, lege facello. 95, A, 2, eius nominis, lege eius nominis nono. 106, B, 12, notam, lege notam. Ibidem 24, inflammatusque, lege inflatusque. 113, B, 1, sibi, lege ibi. 119, A, 38, adnoscitur, lege adoritur. 123, A, 23, descendere, lege descendere. 125, B, 12, eorum, lege eorum. 142, A, 18, Rhenanes, lege Rhenanas. 143, A, 19, liberris, lege liberaueris. 144, A, 26, erunt, lege ferunt. 156, A, 30, impuber, lege impuberi. 157, A, 7, aculeus, lege aculeus. 158, B, 37, vnus, lege vius. 167, A, 20, His, lege Is. 168, B, 3, incensocque, lege incensocque. 172, A, 34, rimos, lege rimas: Ibidem B, 30, denique describere, lege denique ad ipsius describere. 173, A, 3, in aliud concilium, lege in aliud tempus concilium. Ibidem B, 7, iudicans, lege indicans. 174, A, 31, es, lege est. 175, A, 32, liuorem, lege laeuorem. 177, B, 22, ne solum, lege non solum. 184, A, 7, enim, lege mox. 205, B, 7, domum, lege domum. Ibidem, 15, ut, lege aut.

Obr. 59 Antikva č. 9D/11

Posledním majitelem náměšťské antikvy byl Jan Pytlík, o jehož tiskařském angažmá během let 1534 a 1535 není sporu. K propagaci písma už nijak výrazně nepřispěl. V Písníčkách čtyř evangelických velká i malá písmena užil pouze na vyznačení pěti latinských míst titulní strany a do Optátovy učebnice nazvané Isagogicon zařadil o rok později dokonce pouhá tři latinská slova, sázená majuskulemi.

Další dvě skupiny se liší kresbou minimálně tří písmen. **Skupinu C** charakterizuje ‚M‘ s nízko položeným bodem styku obou vnitřních tahů a sevřenější obraz ‚S‘ a ‚V‘. Poprvé se objevuje v podobě vyznačovací majuskulí u Peypuse 1534. Had s nimi pracoval pouze dvakrát roku 1537 při sazbě krátkých záhlaví. Kantor Had, zvyklý na toto vyznačovací písmo latinských textů od 1545, začal kompletní abecedu velkých i malých písmen užívat až od 1557.

Skupina D má naopak ‚M‘ s výše položeným bodem styku obou vnitřních tahů a otevřenější ‚S‘ a ‚V‘. Majitelé ji na rozdíl od výše zmíněných tiskařů užívali též pro sazbu hladkého textu – Netolický, u něhož byla poprvé identifikována roku 1541, sice až od 1550, ale Günther zcela průběžně během 1548 – 1566. Dušík tiskl touto antikvou pouze 1542.

2 x 3, 1 x 2

9A/1	Severin Pavel	1537	Praha	V	-	bez diakritiky
9B/2	Aorg Kašpar	1533	Náměšť	V	-	bez diakritiky
9B/3	Pytlík Matěj	1533	Náměšť	VT	5/15	á é ě ú ý č ř ž
9B/4	Pytlík Jan	1534 – 1535	Náměšť	V	-	bez diakritiky
9C/5	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	V	-	bez diakritiky
9C/6	Had Jan	1537	Praha	V	-	bez diakritiky
9C/7	Kantor Had Jan	1545, 1547, 1550, 1552 – 1559, 1561 – 1562, 1564, 1570, 1572 – 1573	Praha	V	-	bez diakritiky
9C/8	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	V	-	bez diakritiky
9D/9	Netolický Bartoloměj	1541, 1543, 1550 – 1552 a 1561 – 1562	Praha	VT	5/22	bez diakritiky
9D/10	Dušík Ondřej	1542	Litoměřice	T	5/21, 20/85	bez diakritiky
9D/11	Günther Jan	1548, 1550 1552, 1560 – 1562, 1566	Prostějov Olomouc	VT VT	5/19, 20/78	bez diakritiky

Antikva č. 10 představuje nejmenší stupeň tohoto druhu písma užívaného u nás. Byla však nalezena pouze jednou, a to ve formě nediakritizovaných majuskulí

A B C D E F G H I K L N O P R S T V W X Y Z

Obr. 60 Antikva č. 10/1

dvourádkového titulního textu Bucerovy Knihy o opravdové péči o duše, kterou v Litomyšli 1545 vytiskl Alexandr Oujezdecký. Čteme tu opět ojedinělá česká slova „VV SSTROSPVRCE SKRZE VVENDELINA RZIHELE LETHA PANIE MDxxxVIII“. Sazba je neuspořádaná, takže budí dojem xylografu. Oproti mladšímu stavu známému z polského Královce zde není ještě ‚W‘. Úroveň písmařského stylu připomíná náměšťskou antikvu č. 9B.

M 1.5 x 2.5

10/1	Oujezdecký Alexandr	1545 1551 – 1553	Litomyšl Królewiec	V V	-	bez diakritiky
------	---------------------	---------------------	-----------------------	--------	---	----------------

Polokurziva

antikvová polokurziva vznikla jako replika humanistického stínovaného kancelářského písma, a proto se dle původu nazývá v typografické praxi též italika. Na rozdíl od kurzivních forem je nespojitá a ve srovnání s písmy vertikálními svírá s řádkem ostrý úhel čili je nakloněná doprava. Kresbu všech vývojových typů charakterizuje jednobříšková minuskule ‚a‘.⁸⁴⁾

Nejstarší typ humanistické tiskové polokurzivy vytvořil těsně před závěrem 15. století Francesco Griffo.⁸⁵⁾ Náklon je patrný pouze u malé abecedy, kdežto majuskule jen o málo převyšující střední písmovou výšku mají osu ještě kolmou. Výjimku tvoří jen ‚O‘ a dlouhou ostruhou opatřené Q, u nichž je osa skloněná doleva. Majuskulní ‚A‘ má už zde charakteristicky seříznutý vrcholek. Griffo pracoval na objednávku benátské dílny Alda Manuzia st., který počínaje rokem 1501 toto obrazem úsporné písmo užíval při sazbě levných a formátem menších edicí antických klasiků.⁸⁶⁾ Takřečený aldinský typ se rychle aklimatizoval nejen v ostatních italských městech, ale i v cizině (Německo 1510, Francie 1512, Švýcarsko 1515, Nizozemí 1522, Anglie 1528). Do Polska ho uvedl roku 1523 s Vídní obeznámený tiskař Hieronim Wietor.⁸⁷⁾ U nás se etabloval pod německým vlivem.

Zanedlouho se objevil takzvaný vicentinovský typ, který pro své bibliofilie roku 1522 připravil římský písař a příležitostný tiskař Lodovico Vicentino.⁸⁸⁾ Tato polokurziva se už neohlížela na úspornost sazby. Písmový obraz je rozměrnější zásluhou nápadně dlouhých a nahoře doprava stáčených dříků ‚b‘ ‚d‘ ‚f‘ ‚h‘ ‚l‘ a ostrého ‚s‘. Majuskulní abecedu zvýraznila kaligrafičtější kresba, ale kolmá osa zůstala zachována i zde. Také repliky této polokurzivy se během 20. a 30. let poměrně rychle rozšířily, například k vídeňskému Johannu Singrienerovi st. Ten roku 1524 jako první na jiném, méně významném typu logicky doplnil malou abecedu stejně skloněnými majuskulemi, konstruovanými do té doby přísně vertikálně. V Polsku Vicentinův typ užíval od 1559 poprvé Łazarz Andrysowic.

Třetím vývojovým typem byla dle původu nazývaná basilejská polokurziva z první poloviny 30. let 16. století.⁸⁹⁾ Má robustnější písmový obraz, na němž se významně podílí sklonem neuspořádaná velká abeceda s kaligraficky nápadně neúsporným ‚A‘, kolmým ‚O‘ a ‚Q‘ nebo příliš skloněným ‚V‘. Právě tyto znaky však vtiskly písmu jistý grafický půvab. Repliky basilejské polokurzivy vrcholného typu se záhy rozšířily po celé Evropě. Fungovaly jako samostatné knižní písmo, jímž se sázely per extensum celé texty, zejména veršované. Za prvního majitele basilejské polokurzivy u nás považujeme Jiřího Melantricha po polovině 16. století.

Také polokurzivy Francouzů Clauda Garamonda a Roberta Granjona či polokurzivy Jeana Jannona byly pojaty jako rovnocenný doplněk antikvy.⁹⁰⁾ Garamondovo písmo směle podtrhlo serify, jejichž výrazně prohnutá horizontála vystupuje ostrými náběhy z písmového obrazu. Majuskule ‚A‘ má opět charakteristicky seříznutý vrcholek, písmeno ‚G‘ se vyznačuje krátkým dříkem ukončeným oboustranně serifem. Bříško ‚P‘ není dole uzavřeno. Písmena ‚M‘ ‚N‘ ‚V‘ vynikají širokým úhlem vnitřních tahů, přičemž u ‚M‘ jsou vnější tahy nakloněny nestejně. Minuskule mají nápadně dlouhé dříky, ale vlastní tělo je modelováno velmi uměřeně, což dokládá zejména miniaturní

*Sydera, seruatric hominum, genitalia rerum
 Semina fecundans, uestro si munere gratus
 Nascendi tener accepi primordia, si uos
 Et uestri colui non auersatus amorem,
 Hac mecum placido decurrite caepa tenore.
 Principio cœlum fulgens, mundumq; capacem
 Ille opifex rerum. uerbi uirtute potentis
 Condidit ex nihilo Deus ipse, chaosq; uetustum
 Amouit, iussitq; nouas assumere formas.
 Protinus excelsa cœlestis in aëre moles
 Candida fulgenti referens crystallâ nitore
 Libera dependit nullis suffulta columnis:
 Pura, sed & nullis obnoxia casibus illa
 Contigua reliquos sphaera complectitur orbes,
 Et secum tremulas circum rapit omnia stellas
 Perpetuum seruans aliquot iam secula motum.
 Proxima falcig eri uoluit senis orbita sydus,
 Quæ, simul in gyrum quamuis ruat impete primi
 Mobilis astra, tamen, quia cursus lumina septem
 Designant proprios erratica, syderis huius
 Circulus extremo motu contrarius orbi
 Triginta tandem uix circumscribitur annis.
 Iuppiter hunc ambit; cuius uestigia Mauors
 Inferior spacio legit, & sese arduus infert
 Flamma trux rutila: medius Sol cætera luce
 Temperat astra sua, sub quo Venus aurea passu.
 A. iiii.*

Creatio
mundi.

 Æther.

 Motus
raptus.

 Cursus Pla
netarum.

Obr. 61 Polokurziva č. 1/7

bříško, a' nebo minimalizované očko, e'. Také Garamondova polokurziva, pokud víme, pronikla poprvé až po polovině 16. století k Melantrichovi.

Polokurziva sloužila jednak jako písmo vyznačovací pro marginálie nebo jednotlivá slova a jednak jako písmo textové, byť mnohdy jen ke grafickému odlišení dedikace od vlastního díla. Poněvadž nejen na území Čech a Moravy, ale i v cizině byla dlouho spjata s latinou, je nasnadě, že velmi dobře obohatila dosavadní repertoár antikvové vertikály. V bohemikální knižní kultuře se objevuje poprvé u marginálií Glaidtova německého spisu Enntschuldigung, jehož doslov je datován 27. ledna 1527 v Mikulově. Tisk bývá tedy spojován ještě s mikulovským působením Simprechta Froschauer⁹¹⁾ ale pravděpodobnost, že by byl uskutečněn právě zde, a nikoli až po přestěhování do Lehnice, je téměř nulová, protože Froschauer během moravské éry 1526 – 1527 polokurzivu jinde neužil a nemyslíme si, že ji opatroval až v lednu 1527, kdy se nad tiskárnou stahovala mračna.

Polokurziva se tak bez pochyb objevuje v bohemikálním kontextu až jako písmo předmluvy Peypusova norimberského tisku Heydenových Formulí 1534. Kresbou ji řadíme k takzvanému aldinskému typu. Po více než deseti letech ji v Norimberku užil ještě Christoph Gutknecht, avšak zcela ojediněle pro sazbu jazykově českého textu i pouhých českých marginálií. Mezi tím se polokurziva po Peypusově vzoru dostala díky Hadovu importu do Čech. Jan Had pomocí ní však vysázel roku

1536 jen latinskou předmluvu, 1537 latinské marginálie a 1540 krátký text „ad lectorem“. Písmová sada pak dle našeho domnění přešla na Jana Severina, který z ní roku 1541 pořídil marginálie u latinské dedikace Hájkovy Kroniky české a pak ji 1543 předal Janu Chocenskému k vysazení krátkého textu na rubu titulního listu latinského traktátu Jana z Křechoře. Do nově zřizované dílny Hadova nástupce Jana Kantora Hada doputovala tato norimberská sada roku 1544. Kantor Had ji používal k týmž účelům jako jeho předchůdci, avšak od 1553 navíc již jako chlebové (knižní) písmo latinských veršovaných humanistik a roku 1566 dokonce pro sazbu latinských citátů v českém textu, což je ovšem později nežli u kolegy Jana Günthera. Ten se k polokurzivě dostal ze všech domácích tiskařů první poloviny 16. století sice nejpozději, a to zřejmě díky odsouvanému přijetí latinské veršované tvorby, zato však v plném rozsahu jejího poslání. Už roku 1553 tu polokurziva funguje jako písmo chlebové a od 1557 několikrát jako písmo latinských slov zasazených do českého kontextu. Günther byl jediným domácím tiskařem, který polokurzivní abecedu doplnil zvláštní rubrikou trojúhelníkového tvaru.

2 x 3, 1.5 x 2

1/1	Peypus Friedrich	1534	Norimberk	T	5/21, 20/86	bez diakritiky
1/2	Had Jan	1536 – 1537, 1540	Praha	V	5/21	bez diakritiky
1/3	Severin Jan	1541	Praha	V	5/21	bez diakritiky
1/4	Chocenský Jan	1543	Praha	T	5/21	bez diakritiky
1/5	Kantor Had Jan	1544 – 1545, 1550 – 1562, 1566, 1570, 1572 – 1573	Praha	VT	5/21, 20/86	bez diakritiky
1/6	Gutknecht Christoph	1546	Norimberk	VT	5/20	bez diakritiky
1/7	Günther Jan	1553, 1556 – 1564, 1566, 1567	Olomouc	VT	5/20, 20/83	bez diakritiky
1/8	Hadová Kunhuta	1578 – 1579	Praha	T	5/21, 20/86	bez diakritiky

3. ZÁVĚR

Vyjma ryze domácí bastardy užíval tuzemský bohemikální knihtisk, zde podrobený analýze, šest druhů latinských tiskových písem⁹²⁾ pocházejících z dovozu: gotické (rotunda od 1486, textura od 1512), novogotické (švabach od 1492 a fraktura od 1526), humanistické (antikva 1513 a polokurzivní forma 1536). V pořadí sedmým druhem byla gotická tisková bastarda, vytvořená však dle domácích rukopisných předloh. Fungovala jakožto kmenové písmo českých prvotiskařů už roku 1476 a i když s příchodem nového století nastal její zřetelný ústup, Tiskař Pražské bible a nástupce Pavel Severin si ji podrželi až do 1522.

Uvedené letopočty prvního výskytu písma však pro samotný vývin knihtisku příliš relevantní nejsou. Vzpomeňme jen nejstarší projev antikvy č. 8A u Tiskaře Pražské bible, založený v pouhých čtyřech písmenech ILVX pro římská čísla nadpisů některých prvotisků. O systematickém pronikání můžeme hovořit až po roce 1536, kdy antikvu pro sazbu souvislých textů prvně použil Jan Had. Obdobně pomalou a přerušovanou cestou k nám vstupovala fraktura. Krátkodobě byla sice importována během 1526 – 1527 do mikulovské Hubmaierovy dílny, vedené Švýcarem Simprechem Froschauerem a otevřená pouze novokřtěnskému publiku. Širší vliv na typografii

grafický názor českých kolegů je zde takřka vyloučen. O důslednější propagaci se vzorově postarali až roku 1541 Bartoloměj Netolický v Praze a 1545 Jan Günther na Moravě.

Kvantitativní stránka písmových zásob našich tiskáren byla do 20. let poměrně chudá. Není žádnou novinkou, že prvním řemeslníkem s větším počtem písmových sad, totiž pěti, byl až kočovný cizinec Konrad Baumgarten činný v Olomouci během 1501 – 1502. S výjimkou Mikuláše Konáče, který jako samostatný podnikatel od roku 1513 postupně shromáždil 7 různých abeced, si však všechny ostatní dílny v Praze či regionech vystačily se 2 až 3 abecedami. I když musíme vzít na vědomí velké ztráty deformující náš dnešní obraz jagellonského knihtisku, kapitálově podvázané řemeslo si tu pořád ještě zachovávalo pozdně gotický ráz (Mikuláš Bakalář 3 abecedy) a jeho hlavní smysl spočíval v rozmnožování textu zatím bez zřetele estetického (Mikuláš Klaudyán 2, Oldřich Velenský 2, Jan Moravus 2). První zlom vyvolal Pavel Severin vlastníci od roku 1520 – opět postupně – 10 písmařských kas. Ještě viditelnější zásluhy lze připsat Janu Hadovi, který po příjezdu z Norimberku roku 1536 sázel ze 13 abeced. Počínaje rokem 1544 se pražské živnosti musely vyrovnat s konkurencí jeho nástupce Jana Kantora Hada, disponujícím již 18 abecedami, tedy počtem do poloviny století nejvyšším.⁹³ Pražské řemeslo předmellantrišské éry tak mohutnělo, ale rozdíly mezi živnostmi samozřejmě přetrvávaly: Bartoloměj Netolický (11 abeced), Jan Kosořský (8), Jan Chocenský (7), Ondřej Kubeš (6). K podobně diferencovaným číslům lze dospět u tiskařů pracujících mimo Prahu pro jednotu bratrskou: Alexandr Oujezdecký (11), Jiří Štyrsa (6), Pavel Olivetský (5), Jan Olivetský a Václav Šturm (3). Jiné nonkonformní officíny, s výjimkou prostějovského Kašpara Aorga (7), pracovaly nejen krátkodobě, ale v Náměšti i sazečsky jednoduše: Jan Pytlík (4), Matěj Pytlík (3), Václav Hlaváč (2). Za moravský protějšek pražského tiskaře Hada lze tak označit až norimberského přistěhovalce Jana Günthera, usedlého od roku 1544 v Prostějově (14).

Po hubeném období českých a moravských prvotisků tyto počty písmových sad i přes svou proměnlivost naznačují růstovou tendenci našeho řemesla, byť ve srovnání se zahraničím kapitálově podvázanou. Jak bylo možno očekávat, s výjimkou několika málo vandrujících tiskařů (Konrad Baumgarten, Libor Fürstenhein, Tiskař Cordova Likařství) monopolní postavení zaujal u nás textový švabach. Těžko si však můžeme udělat představu o vyznačovacích písmech, jejichž abecední rozsah mohl být v mnoha případech mizivý, jak jsme výše dosvědčili antikvou Tiskaře Pražské bible anebo jak vidíme na Aorgově textuře č. 5, doložené po celou dobu jeho aktivit pouze titulním textem „Gramatyka Česka“. Též musíme vzít v úvahu, že některá písma netvořila kmenový fundus dílny, ale byla evidentně jednorázově vypůjčena, například polokurziva pro Hájkovu Kroniku českou 1541 u Jana Severina či tři hebrejské abecedy pro Kantorův tisk Hortovy Gramatiky 1570. Nakonec je třeba počítat i s tím, že tiskárny nezískaly uvedené množství písmových sad naráz, ale v souladu s finančními a prostorovými možnostmi, edičním programem a měnícím se typografickým názorem většinou postupně.

Výše zmíněných sedm druhů latinských písem frekventovalo u nás během sledovaného období v 42 stupních a 54 písmových řezech. Největší morfologickou variabilitu vykazovala antikva (15 různých řezů), rotunda (12) a textura (9), tedy písma nakupovaná evidentně v příležitostných zbytcích a sloužící až na nepatrné výjimky jen k vyznačovacímu účelům. Nejmladší verze domácí bastardy (6) a importovaný švabach (8) se naproti tomu ukazují jako písma, která svou textovou roli mohla standardně plnit i v menším morfologickém rozpětí. Švabach lze po provedeném průzkumu označit za písmo suverénně nejrozšířenější. Na druhém místě přichází antikva, avšak spíše vyznačovací nežli textová a mnohdy více nekompletní než úplná.

Až po ní se umístily textura a rotunda. Frakturu stopujeme prozatím nevýznamně, poněvadž šlo o vcelku nový sazebný materiál, narážející na konzervativní smýšlení českých tiskařů. Bastarda jakožto písmo výběhové byla ještě řidší. Pouze antikvová polokurziva byla zastoupena řezem a stupněm jediným, který se dostal pouze do osmi tiskáren.

Kromě pokusné domácí antikvy č. 9B, jejíž minuskule vykazují prvky jinak a jinde u nás nezastoupené gotikoantikvy, a samozřejmě domácí bastardy byly všechny zmíněné stylové modifikace dostupné během první poloviny 16. století po celé Evropě. Některé z nich, zejména bastarda, textura, rotunda a částečně švabach, úspěšně přežívaly ještě z minulosti. Pouze tiskovou antikvu a frakturu lze označit za písma nově vzniklá v typografickém procesu. Opožděným přijetím fraktury se uzavřela poslední fáze dlouhodobé typografické přestavby, během níž naše tiskárny získaly písmovou výbavu, srovnatelnou se zahraničím.⁹⁴⁾

Výrazným rysem rotundy a textury je kresebná pestrost majuskulí. Při klasifikaci působí potíže, neboť množství vyznačovacího písma nedovoluje mnohdy spolehlivě stanovit, zda převažující znaky tendují třeba k rotundě, či k zaoblené textuře anebo zda ukazují na hrotitou rotundu, či spíše texturu. Tento stav vyplýval z toho, že písma v cizině vznikala přibližně ve stejnou dobu už na sklonku 15. století, a to s funkcí výhradně vyznačovací. Poněti o stylové čistotě řezů původních sad bylo tedy už malé. Není proto nijak výjimečné, objevíme-li kupříkladu v rotundové, typicky okrouhlé abecedě č. 5 majuskule s pilovitým okrajem, charakteristickým pro texturu, anebo naopak nalezneme-li písmena konstruovaná typicky rotundově v kontextu textury č. 3.

Druhý důvod stylové nečistoty spočíval v ekonomické rovině. Sady těchto vyznačovacích písem byly získávány zřejmě jako neúplné a doplňovaly se nahodile ze všemožných zdrojů – podmínkou však byla shodná písmová kuželka a shodná písmová výška (v opačném případě literu nebylo možno zakomponovat do sazby, protože se vymykala jednak z řádku a jednak ze zarovnaného povrchu tiskové formy, což v obou případech znemožňovalo kvalitní otisk). Sadu mixtního písma v Čechách poprvé zastihujeme na samém počátku knihtisku u nejstarší plzeňské skupiny prvotisků (Agenda, Nový zákon se signetem a Kronika trojanská). Další infiltraci, tentokrát však brněnskou rotundou, dokládá písmový fundus Martina z Tišnova, který je pravděpodobně totožný s takřčeným Tiskařem Žaltáře.⁹⁵⁾ Morfologická pestrost majuskulí téže sady, částečně bastardní a částečně rotundové,⁹⁶⁾ dokazuje, že v Čechách 80. let 15. století ještě neskončilo období privátního písmařství a že písmo bylo doplňováno individuální duplikací vypůjčených matic. Tato situace přetrvávala ještě na bastardě č. 1 Tiskaře Pražské bible, ba i v počátcích jeho nástupce Pavla Severina během 1520 – 1521, kteří pro revitalizaci svého materiálu rádi využili funkčních zbytků po Martinovi z Tišnova. Teprve s rozšířením vyznačovací textury a rotundy, u nichž prozatím žádné domácí matrice neexistovaly, se tiskaři hojně obraceli buď na své německé (norimberské) kolegy a častěji z druhé ruky než z profesionálních písmolijen nakupovali zbytky, skládané pak do morfologicky pestrých kompletů – tento způsob „blešího trhu“ s písmem ostatně odpovídal české akviziční praxi též v oblasti iniciál, dekoru a ilustrací. Přesto však nesmí vzniknout dojem, že hybridní ráz některých písmových sad je charakteristický pouze pro české řemeslo. O opaku nás namátkou přesvědčí typograficky bezprecedentní postup wittenberského tiskaře Josefa Kluga, který v humanistické prvotině Matouše Collina *Elegia de natali Domini nostri Iesu Christi* ještě roku 1540 defektní sadu vyznačovací antikvy doplňoval švabachovou majuskulí ‚A‘.

Při podrobnějším studiu písma se neodbytně hlásí otázka o jeho původu. Je silně neurastenická a dráždivá, protože sama v sobě díky rudimentální povaze tohoto

tiskařského materiálu koneckonců předjímá odpověď, jaká byla nejen řemeslná, ale i myšlenková orientace knižní kultury zkoumaného regionu. Pokoušet se akademicky rozkrývat limity soudobého domácího písmarství a písmolijectví je nad historikovy síly, poněvadž archivní prameny až na pár zmínek chybějí⁹⁷⁾ a nakonec mohou potvrdit jen obecně předpokládanou tezi, že každý z tiskařů vlastnil alespoň ruční lící instrument, v němž si ze zakoupených či půjčených patric připravil matrice a pak dokázal duplikovat potřebný počet literek.⁹⁸⁾ Starší dohady o zahraničním původu písmových zásob našich tiskáren není třeba vyvracet.⁹⁹⁾ Je však už nanejvýše nutné podložit a korigovat naše dosavadní povědomí podrobnou a trpělivou analýzou typografického terénu, avšak s ohledem na širší souvislosti německého knihtisku.

Zběžným pohledem do připojených tabulek bylo možno zjistit, že čelná místa uživatelů tiskových písem opakovaně obsazují tři norimberští tiskaři, totiž Hieronymus Hölzel (zemř. ca. 1532), Friedrich Peypus (zemř. 1535) a Leonhard Milchtaler (zemř. 1540).¹⁰⁰⁾ Jen při výrobě českých zakázek pracovali souhrnně s téměř 50 % písmových stupňů a řezů, které se později uplatnily i v našich oficínách. Neměli dle očekávání pouze českou bastardu a překvapivě se vyhnuli zastarávající textuře. Hölzel pro naše zakázky užíval antikvu č. 5, 6 a 8B, rotundu č. 1A, 2, 6, 10, 14 a 15 a švabach č. 2 a 3B. Peypus realizoval bohemikální výrobky antikvou č. 2A a 9B, polokurzivou č. 1, rotundou č. 3 a švabachem č. 3A a 3D. Konečně Milchtaler naše objednávky sázel antikvou č. 4, frakturou č. 1 a 3 a švabachem č. 3D. Vazba mezi českým prostředím a třemi Norimberčany je dle našeho soudu evidentní a typologickým průzkumem všech jejich publikací se prokáže dozajista ještě zřetelněji. Tak širokou shodu neobjevíme v písmovém materiálu žádné jiné zahraniční metropole včetně Vídně, kde první samostatnou písmolijnu založil ostatně až 1553 tiskař Michael Zimmermann.¹⁰¹⁾

Odpověď na otázku, proč norimberské tiskaře zahrnujeme do kontextu našeho knihtisku přednostně, nacházíme v dalších částech tabulek, kde se umístili čeští a moravští vlastníci týchž písmových druhů, stupňů a řezů. Jako spojnice mezi domácími řemeslníky a trojicí Norimberčanů fungují většinou Jan Had a Jan Günther, v některých případech i Mikuláš Bakalář, Mikuláš Klaudyán a Bartoloměj Netolický. Potřebné preference nenalézáme přitom jen u písmového materiálu, ale také mezi ilustračními a dekoračními štočky výše dotčených českých řemeslníků.¹⁰²⁾

Norimberský vyučenec Had a jeho manželka Kunigunda, rozená Peypusová, se v Praze usadili roku 1536, tedy rok po smrti Friedricha Peypuse. Svou tiskárnu zařídili nemalým dědictvím, mimo jiné osmi písmovými sadami shodnými s vybavením norimberských tiskáren, zejména Peypusovou. Norimberský rodák Günther byl zase Milchtalerův vyučenec a po sňatku s Markétou Milchtalerovou, vdovou po zaměstnavateli, přibyl roku 1544 natrvalo na Moravu. Písmové zásoby Güntherovy prostějovské dílny norimberským a zvláště Milchtalerovým odpovídají v pěti druzích a stupních. U Netolického jsme napočítali čtyři shody, u Bakaláře a Klaudyána po dvou.

Ačkoli původ českých tiskářských zařízení bývá v pramenech označen jako vysloveně norimberský velmi zřídka,¹⁰³⁾ tamní knižní kultura byla u nás chápána jako vzorová a vybavování i modernizace našich dílen tu jednoduše tvořily součást letitých obchodních styků s touto metropolí. Nenakupovaly se však hotové, těžké a nemobilní odlitky hotových liter, nýbrž sériově vyráběné lehčí patrice nebo matrice, jejichž kompletní sady bylo možno převážet v cestovní tašce. Důkaz toho měly četné generace našich knihovědců před očima, ale nevěnovaly mu pozornost. To, co jim unikalo, byl neustále se proměňující obraz diakritického aparátu v rámci téhož písmového druhu, stupně a řezu. Kresba vlastního písmene se neměnila, ale diakritiku zaváděl každý tiskař jinak a jinam. Rytecké zásahy lze kvůli mělkosti označit nesporně za dodatečné a jejich nejednotný tvar ukazuje spíše na počínání amatér-

ské, jak ukazují například nenápadné tečky ve funkci akcentů u Jobsta Gutknechta. Poněvadž vyvýšený písmový obraz na hlavě samotné sazečské literky těmto dodatečným zásahům žádný prostor neposkytoval, mohly být upravovány pouze matrice s vhloubenými konturami a vystouplým okolním prostorem, vhodným pro dodatečný zásah. Distribuce akcentů je ovšem na písmech jednotlivých tiskáren tak rozdílná, že téměř vylučuje zápůjčky matric a ukazuje spíše na nákupy či kolování „neutrálních“ patric.

Příkladem tu poslouží Klaudyánova tiskárna, vybavená beze všech pochyb písmovým i jiným materiálem dle vzoru Hölzelova. Jeho švabach č. 2 do roku 1518, kdy si ho obstaral též Klaudyán, obsahoval pouze ,ž'. V Klaudyánově tiskárně byl ihned rozšířen o ,ř' a roku 1519 o ,ň', kdežto Hölzel po říjnu 1520 svou sadu nezávisle doplnil písmeny ,č', ,ň', ,ř', ,ž'. Přitom forma akcentů norimberské a mladoboleslavské verze se liší. Když Klaudyánovo písmo získal 1519 Velenský, diakritika byla opět rozšířena o skupiny typu ,mě', ,ně'. Obdobnou situaci vykazuje rotunda č. 10, pomocí níž Hölzel realizoval české objednávky 1518 a 1520, uživ přitom ,á', ,ň', zatímco Klaudyánova sada, prezentovaná v Mladé Boleslavi už 1518, má pouze ,č'. V dílně Velenského, kam i toto písmo přešlo, však diakritika opět doznala nebývalého rozšíření. Skutečnost, že se k nám písmo šířilo prostřednictvím nediakritizovaného nářadí upravovaného dle potřeby až později, dokumentuje též vyznačovací textura č. 1. Pavel Severin začínal roku 1525 s hláskou ,ž' a teprve u příležitosti reprezentativních Písní chval božských 1541 diakritiku rozšířil na ,č', ,ň', ,ř', ,Ř', ,ně'. Jan Had, Jan Chocenský a Jan Severin užívali totéž písmo ovšem bez diakritiky, Kantor Had a nástupce Václav měli ,č', kdežto Kosořský ,ř'.

Domněnka, že alespoň Had a Günther přivezli z Norimberka literky hotové jakožto dědictví po Peypusovi a Milchtalerovi, je sice logická, ale i zde naráží na neshody v akcentech. Stačí porovnat nediakritizovaný švabach č. 1 z Milchtalerovy tiskárny a nesporně totožné písmo u Günthera, opatřené však už deseti akcentovanými literami. Jakkoli fyzický převoz tiskového materiálu nevylučujeme, musíme i u Hada a Günthera počítat s vlastnictvím patric nebo matric. Hadův písmový fundus byl totiž za éry Kantora Hada dále dodatečně upravován a Güntherův převzal prostějovský kolega Aorg, leč v duplikované podobě, protože olomoucký fundus zůstal nadále v Olomouci. Zůstaneme-li v rovině pravděpodobných dohadů, import kovových literek do Čech a na Moravu můžeme předpokládat počátkem 16. století jen u vyznačovací antikvy, a to díky nákupům z druhé ruky (Tiskař Pražské bible, Šmerhovský, Konáč). Fyzické přejímání tiskových literek můžeme opatrně deklarovat také v několika málo pozdějších případech, kdy je shoda kresby a velikosti jedné, nejlépe však několika písmových sad ještě podpořena identitou ostatních typografických prostředků a zvětšujícím se stupněm jejich opotřebenosti (Bakalář – Konáč – Chocenský). Podporujícím faktorem je rodinné nástupnictví (Had – Kantor Had), anebo sporadické archivní svědectví (Chocenský – Kantor Had).

Výše nastíněná sonda do německo-českých obchodních a kulturních vztahů nikterak nepopírá skutečnost, že písmový materiál k nám per analogiam pronikal ještě z dalších center. Jak ukážeme níže, při ruce je kupříkladu „spárovaná“ rotunda č. 7 původem z Itálie, užívaná nejprve prvotiskaři v Brně a počátkem 16. století ještě v Olomouci.¹⁰⁴ Froschauerova písma přivezená do Mikulova, totiž bastarda č. 5B a fraktura č. 1 a 2, pocházela pravděpodobně z Augsburgu a Curychu, kde působili tiskařovi příbuzní.¹⁰⁵ Šmerhovského švabach č. 2 (jakož i dřevořezy) lze stopovat až k metské etapě Kaspara Hochfeder.¹⁰⁶ Roku 1500 Hochfederův německý švabach zmizel a u Šmerhovského se objevuje 1519 v diakritizované podobě.

Jestliže jsme diakritiku hodnotili jako významný rys české typografické praxe, nebude na škodu závěrem zmínit základní vývojové tendence, ale nikoli z hlediska hlás-

koslovného a pravopisného, jak to fenomenálně dokázal Jaroslav Porák,¹⁰⁷⁾ nýbrž pohledem paleograficko typografickým. Problémy, ač níže pouze naznačené, již nyní potvrzují postřeh Ondřeje Koupila, že vzdálenost mezi dějinami knihtisku a historickou lingvistikou je mnohem bližší, než jsme byli dosud ochotni připustit.¹⁰⁸⁾

Diakritika se totiž nevyvíjela u všech druhů písem stejně (frontálně). Ukazuje se, že větší potřeba byla pocíťována u textového švabachu a menší u gotických a novogotických písem vyznačovacích, avšak zde je třeba kriticky poznamenat, že kvůli jejich střídmejšímu výskytu nemůžeme obraz získaný excerpací zaměňovat s autentickým stavem. Rozdíl mezi textovým a vyznačovacím písmem je pochopitelný. Nadpisová textura a rotunda byly totiž pocíťovány jako sice funkční, ale neproduktivní, zatímco u švabachu se pamatovalo na vizuální pohodlí čtenáře pokud možno v plné šíři a ve shodě s grafickým územ, prosazovaným velkými tiskárnami (Pavel Severin, Jan Had, Jan Günther, Bartoloměj Netolický).

Český diakritický pravopis, jehož původ se přisuzuje Janu Husovi, pochází z počátku 15. století. Do té doby a v některých případech vlastně až do 19. století se hlásky nemající v latinské abecedě oporu zapisovaly nejednotně spřežkami. Husova reforma počítala s existujícími grafémy, jejichž platnost byla rozlišena v případě měkké výslovnosti tečkou (tak ještě ve 20. letech u Liechtensteina, Konáče, Olivetského nebo Šmerhovského), produktivnějším háčkem (anebo charakteristickou kapkou v případě Tiskárny bratrské v Ivančicích) a u délky čárkou.

Tento diakritický systém se s mnoha pozůstatky pravopisu spřežkového vyskytoval již u bastardy, nejstaršího českého domácího tiskového písma, jehož sady rytecky i písmolijsky obstarávali pravděpodobně sami tiskaři. Obecně platí, že akcenty byly zavedeny rychleji k minuskulím nežli nad majuskule. Sledujeme-li tvorbu Tiskaře Pražské bible od roku 1488, nejprve nacházíme háčky u palatálních souhlásek typu ,č', ,ň', ,ř', ,š', ,ť', ,ž', přičemž spřežková spojení ,cz' a ,rz' zůstala v platnosti i nadále. Od roku 1495 a důsledněji až od 1503 Tiskař zavedl délku na osu samohlásek ,á', ,é', ,ú'. Pro literu ,ú' však ještě Mikuláš Konáč a Jan Wolff užívají během 1507 – 1511 v bastardě č. 5 německý grafem ,ü'. S nejmenším počtem akcentů vystačili Tiskař Korandy (,á', ,é', ,ú') a Martin z Tišnova (,á', ,č', ,é', ,ř', ,š', ,ť'). Skupiny ,dě', ,tě', ,ně' a ,bě', ,pě', ,mě', ,vě', ,fě' se pod tlakem písařského úzu sázely bastardou většinou jako ,die' nebo ,bie'. Pouze u Tiskaře Pražské bible je i-ová část spřežky substituována háčkem (spíše apostrofem, tečkou či kosočtvercem). Poněvadž se ,i' nacházelo uprostřed hláskové skupiny, háček obvykle nestál na ose samohlásky, nýbrž vlevo od mezery mezi oběma literami, které musely být zpočátku odlévány jako slitek dvou písmen na jedné písmové kuželce. Soubor akcentů prezentovaný Tiskařem Pražské bible podržely jak Bible benátská 1506, tak i tisky Pavla Severina. Proces, kdy se ,o' ve slovech typu „vuol“ exponovalo na „vůl“ (v ose písmového obrazu), tisková bastarda do 1522 nezaznamenala.

Základy, které tiskaři a sazeči položili v rámci národní bastardy, byly převzaty a dále rozvíjeny i v textuře, rotundě, švabachu a fraktuře. Obecně však platí, že potřeba zavádět diakritiku se odvíjela nikoli od druhu či stupně, ale funkce písma – dříve a pečlivěji ji získal textový švabach a o poznání méně vyznačovací textura, rotunda či fraktura. Toto prvenství švabachu se však netýká písmových sad německých tiskařů, plnicích zakázky nakladatelů z Čech. Jak ukazují výše zařazené tabulky, Hölzel, Peypus, Milchtaler a Gutknecht si vystačili s německými verzemi písma bez akcentů. V souvislosti s průzkumem písmových stupňů jsme zjistili, že repertoriár akcentů se úměrně zmenšoval s rostoucím stupněm vyznačovacího písma (srov. texturu č. 1, rotundu č. 1 a frakturu č. 1).

Nakonec je třeba odpovědět na otázku, zda diakritika pronikala do všech druhů tiskových písem stejně. Nadpoloviční většina vyznačovacích textur byla diakritizova-

ná uspokojivě a pouze třetina méně či vůbec. Textová rotunda, s níž pracoval takřčený Tiskař Cordova Líkařství, byla diakritizována úspěšně (byť nadvakrát), ale vyznačovací rotundy až na výjimku u Konáče, Velenského a Štyrsy akcenty postrádaly. Téměř polovina vyznačovacích fraktur nebyla diakritizovaná vůbec a zbylá část si vystačila se základním repertoárem. Na vybraných jevech lze prokázat, že rozšiřování diakritiky nad stav známý z prvtisků a paleotypů proběhlo nejprve u textových švabachů a teprve později u písem ryze vyznačovacích. Už norimberský Peypus sázel roku 1518 skupiny ,mě' ,ně' jako dvě zvláštní litery, přičemž ,ě' substituoval literou ,é'. U nás ,ě' osamostatnil poprvé roku 1536 Jan Had v švabachu č. 1 a 3A, za nímž následovala textura č. 8 Jana Olivetského 1538 a Aorgovy fraktury č. 1 a 2 užívané od roku 1554. Monoftongizaci ,uo' pomocí ,ů' poprvé zachytil opět švabach: 1530 Kašpar Aorg (č. 2), po něm 1535 Alexandr Oujezdecký (č. 1 a 2), Jan Had 1536 (č. 2) a Jan Severin 1539 (č. 1). Z ostatních písem tento hláskoslovný jev reprodukovala jen textura, ale se zpožděním v Oujezdeckého Šamotulském kancionálu 1561. Jotaci skupin typu ,Mé', rozšiřující dosavadní spektrum minuskulních ,mě', zavedl poprvé, a to do švabachu č. 1, Jiřík Štyrsa roku 1522 a Pavel Severin se této novinky chopil jako druhý (1524 také do švabachu č. 1 a 1529 do švabachu č. 2). Textovou rotundu č. 11 takto doplnil Tiskař Cordova Líkařství roku 1529. Švabach č. 3 tento pokrok zaznamenal 1533 (Aorg). Je zajímavé, že žádný z textových švabachů kromě litery ,Ž' v č. 2 Pavla Severina 1529 neobsahoval palatalizovanou majusku, která by odstranila dosavadní sekundární měkčení pomocí -i (Ziena m. Žena) anebo pomocí jiné spřežky (Czas m. Čas). Od 1506 však lze u Pavla Olivetského doložit háček nad ,ě' v platnosti ,Že'. Tento stav bývá vysvětlován technickými potížemi při umísťování akcentů nad velká písmena, avšak ,Ř' Severinovy textury č. 1 (1541) a ,Č' u Oujezdeckého textury č. 2 (1561) anebo ,Č' ,Ř' v Oujezdeckého fraktuře č. 1 (1553) ukazují, že problém byl přece jen písmařsky zvládnutelný, leč nesoustavně.

Použití či odvržení akcentované litery záleželo na jazykovém úzu střídajících se sazečů. Vidíme to kupříkladu na Aorgově tvorbě, v níž Kancionál habrovanský z doby ca. 1531 – 1536 bohatě užívá ,bě' ,dě', zatímco jiné tisky těžce dílny tyto švabachové slitky prezentují sporadicky, anebo vůbec ne. Naopak příliš významnou roli při distribuci akcentů nesehrával žánr díla, i když v rovině mluvnické zejména u biblických tisků znamenal naopak hlavní determinant konzervativně fixující zastaralejší jazykový stav.

Soudobá rozkolísanost, přičítaná jen individuálnímu jazykovému úzu literárního původce, opisovače či sazeče, mohla však mít případ od případu mnohem prozaičtější důvod v nedostatečném počtu volných liter a zejména slitků, takže špatně zabezpečený sazeč byl nucen střídat kupříkladu ,mě' a ,mne', jak vidíme na prvním vydání Severinovy Bible 1529. I když jazykovědec souhlasit nemusí, proces sjednocování pravopisu do normativní podoby negativně ovlivňovala a možná že i brzдила dosud přehlížená, avšak přesto zcela základní okolnost, totiž organizace sazečské přípravy (rozmetávání otištěné sazby a průběžné nakládání očištěných liter do kasy) a technické limity sazečovy práce (umění zarovnávat pravý okraj pomocí zásahů do hláskoslovné roviny textu).¹⁰⁹⁾

Poznámky

- 1) Stať vznikla jako pomůcka v rámci projektu „Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí 1488 – 1557“ (GA ČR, r. č. 405/09/1413).
- 2) **Winter, Z.:** *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, Praha 1913, s. 574. Odtud doslovně přejal **Volff, J.:** *Dějiny českého knihtisku do roku 1848*, ed. Arne Novák, Praha 1926, s. 36. Pro vyjasnění uvádíme, že k sazbě Hájkovy Kroniky české byla užita tato písma: švabach č. 2, textura č. 4, antikvy č. 2A a 7 a polokurziva.
- 3) **Winter, Z.:** *Český průmysl*, s. 576 „to písmo slove v inventáři r. 1606 „malý švoboch (gotické litery) melantrychovský“. Pozdější badatelé žel však nepostrehli, že adjektivum „melantrychovský“ tu nevyjadřuje formální rysy, nýbrž že mezi mladším majetkem specifikuje původ písma, opatřeného ještě za Melantrichova života (zemř. 1580).
- 4) **Rachlík, F.:** *Jiří Melantrich Rožďalovický z Aventýnu. Jeho život, dílo a poměry knihtisku v XVI. století*, Praha 1930, s. 87 – švabach je „pozoruhodný tím, že má již úplnou interpunkci [sic!] českou, takže jest zván také švabachem českým“ (totéž na s. 133). Odtud doslovně přejímá ještě **Pešek, J.:** *Jiří Melantrich z Aventýna. Příběh pražského arcitiskaře*, Slovo k historii 32, Praha 1991, s. 35.
- 5) **Muzika, F.:** *Krásné písmo ve vývoji latinky. Sv. 1*, Praha 1963, s. 488 Melantrich „měl prý švabach vlastního řezu s některými odchylkami od běžného standardu, a proto tento švabach bývá někdy označován Melantrychovým jménem“.
- 6) **Horák, F. – Wižďálková, B. – Urbánková, E.:** *Pravidla jmenné katalogizace starých tisků, prvotisků a rukopisů*, Praha 1971, s. 49.
- 7) **Kopecký, M.:** *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*, Praha 1978, s. 13.
- 8) **Navrátil, B.:** *Glossy k dějinám moravského tisku*, ČMM 26, 1902, s. 43-56, 126-151, zvl. 43-44. Teprve pak publikoval **Tobolka, Z. V.:** *O metodě dějin knihtisku*, Ročenka českých knihtiskařů 24, 1941, s. 29-34.
- 9) **Bohatcová, M.:** *Typografická tvorba Pavla Olivetského*, SNM C 7/5, 1962, s. 229-260; **Bohatcová, M.:** *Norimberský a plzeňský tiskař Hans (Jan) Pekk*, ČNM, ř. hist. 145/3-4, 1976, s. 207-227; **Bohatcová, M.:** *Knihtiskařská linie Olivetských*, ČNM, ř. hist. 151, 1982, s. 129-160; **Mašek, P.:** *Význam Bartoloměje Netolického pro český knihtisk 16. století*, Příspěvky ke Knihopisu 4, Praha 1987.
- 10) **Juda, M.:** *Pismo drukowane w Polsce XV-XVIII wieku*, Lublin 2001.
- 11) **Kaiser, V.:** *Klasifikace tiskového písma z hlediska pomocných věd historických*, SAP 32, 2, 1982, s. 446-479.
- 12) Kupříkladu **Bohatcová, M.:** *Knihtiskařská linie Olivetských*, s. 156-157, č. 120 u Psaní saského kurfiřta Johana Friedricha (Knihopis 3594) doplňuje jako tiskaře Jana Olivetského, avšak díky dvěma frakturám, které Olivetský nikdy nevlastnil, a dalším indiciím za skutečného původce považujeme, byť překvapivě, Bartoloměje Netolického. **Mašek, P.:** *Význam Bartoloměje Netolického*, s. 121-125 v soupisu jeho tisků Psaní neuvádí.
- 13) Kupříkladu *Číselné dodatky Knihopisu 2365* (potažmo Abecední dodatky) kladou vysebrodský unikát Erasmove vzdělání *Civilitas morum* (post 1556) do Güntherovy tiskárny, aniž by vzaly v úvahu, že tento tiskař už neměl texturu. Jediným možným původcem tohoto patisku je dle užitého písmového repertoáru, rubrik a iniciál Jan Kantor Had. Günther byl však bezpochybným původcem editio princeps 1556, které má, jak svědčí unikát mnichovské BSB, odlišnou typografii.
- 14) Písmová sada je kompletní soubor tiskového písma včetně číslic, interpunkčních a jiných speciálních znaků. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Díl 2*, Praha 2008, s. 691.
- 15) Písmový stupeň je velikost písmového obrazu definovaná vzdáleností mezi přední a zadní stranou hranolku tiskového písmene a určující počet řádků neboli výšku sazby na stránce. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 692.
- 16) Písmová výška je vzdálenost mezi plochou tisknoucího obrazu (hlavou) a protilehlou patou hranolku tiskového písmene. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 691.
- 17) Písmová kuželka je vzdálenost mezi přední a zadní stranou hranolku, jejíž rozměr se vyjadřuje písmovým stupněm. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 691.
- 18) Písmový řez je synonymum pro označení kresebné podoby tiskového písmene. Blíže viz **Voit, P.:** *Encyklopedie knihy 2*, s. 692.
- 19) *Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl I Prvotisky (do r. 1500)*. Tabule, Praha 1925.
- 20) **Proctor, R.:** *An index to the early printed books in the British museum. Part II. MDI-MDXX, section I Germany*, London 1903 a **Vobr, J.:** *Catalogus librorum ab a. MDI ad a. MDXX typis impressorum, qui in Scientiarum bibliotheca publica Brunensi asservantur. Pars I-V*, Brno 1985-1989.

- 21) **Haebler, K.:** *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Bd. 1-5, Halle/S.-Leipzig 1905-1924 (repr. Nendeln-Wiesbaden 1968), zvl. tabulka za s. XXX prvního svazku.
- 22) **Buřhak, H. – Malický, M.:** *Hortulusy polskie z oficyny Hieronima Wietora, 1518 – 1546. Proba identyfikacji oraz chronologizacji wydań*, Rocznik Biblioteki Narodowej 37-38, 2006, s. 79-90, zvl. 80 a 84 kde se uvádí totožná Wietorova fraktura, zabírající 20/81-82 (roku 1521), 20/83 (1522) a 20/84-85 (1526 – 1529), 20/88-89 (1532 – 1541).
- 23) Autor je na tomto místě povinován díky všem knihovnám, které mu při sestavování katalogu vycházely vstříc. Největší počet snímků dodaly a také ochotu až neuvěřitelnou projevily Národní knihovna v Praze, Knihovna Národního muzea v Praze a Strahovská knihovna v Praze.
- 24) **Mazal, O.:** *Paläographie und Paläotypie. Zur Geschichte der Schrift im Zeitalter der Inkunabeln*, Stuttgart 1984, s. 37-64.
- 25) **Juda, Pismo drukowane**, s. 65.
- 26) **Tobolka, Z. V.:** *Dějiny československého knihtisku v době nejstarší*, Praha 1930, s. 36 klasifikuje jako texturu též písmo Arnoštových Statut, avšak **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 350 a 467 ho poukazem na nepřehlédnutelnou kurzivnost či jednobříškově „a“ považuje správně za další modifikaci bastardy.
- 27) **Juda, Pismo drukowane**, s. 81.
- 28) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 61 „z Gdanska si do Olomouce přivezl celý svůj materiál knihtiskářský. Byla to dolnoněmecká textura, řezaná podle vzoru lübeckých, ale lišící se od něho svým mohutnějším rázem“ a **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 350 „skutečnou texturu měl u nás ještě do roku 1500 pouze Konrad Baumgarten, činný v Olomouci v letech 1500 – 1502. Byla to ale textura dolnoněmeckého řezu, kterou si tento kočovný tiskař spolu s jinými písmy gotického typu přivezl na Moravu z Gdanska“.
- 29) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 345 (foto).
- 30) **Vobr, J.:** *Kutnohorská bible – problém 1. a 2. vydání*, Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze 10/1, Praha 1993, s. 209-224, zvl. 215.
- 31) **Claus, H. – Pegg, M. A.:** *Ergänzungen zur Bibliographie der zeitgenössischen Lutherdrucke*, Gotha 1982, s. 176-177, obr. 12-13 (dědicové Matthiase Schürera ve Štrasburku 1523).
- 32) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 59 reprodukuje Baumgartenovu texturu č. 8 s chybným popisem „Ukázka sazby Baumgartenovy z r. 1502“ namísto 1501.
- 33) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 64-138.
- 34) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 372 (foto Ratdoltova vzorníku 1486 s deseti řezy rotundy).
- 35) **Juda, Pismo drukowane**, s. 96-97.
- 36) **Crous, E.:** *Die gotischen Schriftarten im Buchdruck*, in: Crous, Ernst – Kirchner, Joachim: *Die gotischen Schriftarten*, Leipzig 1928 (repr. Braunschweig 1970), s. 27-39 a **Hartmann, S.:** *Fraktur oder Antiqua. Der Schriftstreit von 1881 bis 1941*, Frankfurt/M. 1998, s. 24.
- 37) **Pátková, H.:** *Česká středověká paleografie*, České Budějovice 2008, s. 136.
- 38) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 38-54 a **Dokoupil, V.:** *Počátky brněnského knihtisku. Prvotisky, Bibliografie města Brna*, sv. 1. Brno 1974, s. 47-48.
- 39) **Dokoupil, Počátky brněnského knihtisku**, s. 43 a **Vobr, J.:** *Kdo byl prvním pražským knihtiskařem v roce 1487?*, Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze 13, 1997, s. 26.
- 40) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 370 (foto).
- 41) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 17-34; **Spunar, P.:** *Geneze české bastardy a její vztah k českým prvotiskům*, LF 78, 1955, s. 34-51 a **Pátková, Česká středověká paleografie**, s. 118-120 a 135-136.
- 42) Patrice je kónické ocelové razidlo s vyvýšeným negativním obrazem tiskového písmene. Blíže viz **Voit, Encyklopedie knihy 2**, s. 692.
- 43) Matrice je mosazný hranolek, na jehož boční straně se nachází snížený pozitivní obraz litery pořízený silovým působením patrice. Vyvýšená okolní masa byla vhodná pro dodatečné zavedení diakritického znaménka. Blíže viz **Voit, Encyklopedie knihy 1**, s. 571.
- 44) **Vobr, Kdo byl prvním pražským knihtiskařem**, s. 31.
- 45) **Boldan, K.:** *Minuce Václava Žateckého na rok 1517*, AUC, philosophica et historica 1-2, 2002, s. 141-142 též řadí písmo k bastardovému typu na základě tvaru majuskulí.
- 46) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 476.
- 47) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 181 a **Juda, Pismo drukowane**, s. 111.
- 48) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 485 (tabule).
- 49) **Tobolka, Z. V. (ed.): Český knihtiskař Mikuláš Konáč z Hodiškova**, Monumenta Bohemiae typographica 4, Praha 1927. Faksimilovaná abeceda vložená do Průvodního textu obsahuje též litery „á“, „é“, „ó“ se značkami pro abreviaci, nikoli pro vyznačení kvantity.
- 50) **Tobolka, Český knihtiskař Mikuláš Konáč z Hodiškova**, Průvodní text, s. 8 klasifikuje toto písmo jako švabachové z Porýní.

- 51) **Leemann van Elck, P.:** *Die Offizin Froschauer, Zürichs berühmte Druckerei im 16. Jahrhundert*, Zürich 1940, s. 71 (foto) a 166.
- 52) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 484-490.
- 53) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 159-160 a 169-170.
- 54) **Crous, Die gotischen Schriftarten**, s. 27-39 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 24.
- 55) **Juda, Pismo drukowane**, s. 111-112.
- 56) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 63-71 a **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 181.
- 57) **Porák, J.:** *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, AUC Philologica Monographia 75, Praha 1983, s. 81.
- 58) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 484, 487.
- 59) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, Abb. 102.
- 60) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 487 (foto) a **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, Abb. 101.
- 61) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku**, s. 69 a **Kohút, L.:** *Typografia a výtvarná výzdoba Bakalárových tlačit*, in: Mikuláš Bakalár Štetina. Štúdie a materiály o živote a diele slovenského prvotlačiaru v Plzni. Red. L. Kohút, Bratislava 1966, s. 60.
- 62) **Kapr, A.:** *Fraktur. Form und Geschichte der gebrochenen Schriften*, Mainz 1993, s. 20-22.
- 63) **Crous – Kirchner, Die gotischen Schriftarten**, s. 35-39 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 25.
- 64) **Crous – Kirchner, Die gotischen Schriftarten**, s. 44-54 (Abb. 81-97), 62-64 (Abb. 119-132).
- 65) **Fichtenau, H.:** *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*, Hamburg 1961 a **Killius, Ch.:** *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung*, Wiesbaden 1999, s. 68-89.
- 66) **Juda, Pismo drukowane**, s. 133-137.
- 67) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 493 (foto).
- 68) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer**, s. 123 (foto, 1. řádek) a 166.
- 69) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 497 uvádí pro výšku dvacetířádkové sazby 255 mm.
- 70) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 494 (foto).
- 71) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer**, s. 123 (foto, 2. až 8. řádek) a 167.
- 72) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 487 (foto).
- 73) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 93-113.
- 74) **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 23.
- 75) **Mazal, Paläographie und Paläotypie**, s. 198-232.
- 76) **Juda, Pismo drukowane**, s. 147 a **Hartmann, Fraktur oder Antiqua**, s. 25.
- 77) **Beaujon, P. (= Warde, B.):** *The Garamond' Types. A study of XVI and XVII century sources*, The Fleuron. A Journal of Typography 5, 1926, s. 3-35.
- 78) **Nuska, B.:** *Počátky české renesanční knižní vazby*, Umění 10, 1962, s. 469-493.
- 79) **Kapr, Fraktur**, s. 42.
- 80) **Pátková, Česká středověká paleografie**, s. 139.
- 81) Tento Nový zákon, odhlédneme-li od zlomku chovaného ve Švédsku, je znám pouze strahovským unikátem bez posledního listu. Emmou Urbánkovou byl datován do doby po roce 1476, ale dle sdělení dr. Kamila Boldana z pražské Národní knihovny je nutno výrobu posunout s ohledem na filigrány až k roku 1491. Tímto předatováním se otevírá otázka, zda původcem tisku byl vůbec plzeňský Tiskař Arnoštových Statut, který v této době zřejmě již nepracoval. Jakkoli se antikvové I Dlabačova Nového zákona shoduje s tímtéž písmenem Tiskaře Pražské bible, textová bastarda obou Tiskařů se silně různí.
- 82) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 282-284.
- 83) **Muzika, Krásné písmo 1**, s. 114.
- 84) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 123-149 ovšem zcela bez exkurzu do dějin polokurzivy u nás během první poloviny 16. století.
- 85) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 125 a 128 (foto).
- 86) **Wetzig, E.:** *Kursiv als Buchschrift*, Gutenberg-Jahrbuch 1962, s. 39-43.
- 87) **Juda, Pismo drukowane**, s. 216-221.
- 88) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 132 (foto).
- 89) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 135 (foto).
- 90) **Muzika, Krásné písmo 2**, s. 147-148 (foto).
- 91) **Tobolka, Z. V.:** *Knihtiskař Simprecht Sorg-Froschauer*, ČMM 53, 1929, s. 501-508, zvl. 504 položka 14 a **Zeman, J. K.:** *The anabaptists and the Czech brethren in Moravia 1526 – 1628. A study of origins and contacts*, The Hague – Paris 1969, s. 765-767.
- 92) Vedle latinských tiskových písem bylo v českých, respektive pražských tiskárnách k dispozici ještě importované hebrejské písmo, a to v hebrejských tiskárnách od 1512 téměř nepřetržitě (poprvé

konsorciem židovských tiskařů a nakladatelů pro modlitební knihu Sidur) a v křesťanských tiskárnách sporadicky (hebrejská slova u Jana Hada 1537 pokládáme za xylografii a hebrejské tiskové litery, zřejmě půjčené, užil prvně Jan Kantor Had 1570), dále se krátkodobě vyskytla importovaná cyrilice 1517 – 1519 (Franzisk Heorhij Skoryna) a řečtina od 1546 (Jan Kantor Had) a na Moravě od 1553 (Jan Günther).

- 93) **Rachlík, F.:** Jiří Melantrých Rožďalovický z Aventýnu, s. 133 uvádí nově zatím nepotvrzený údaj o 40 písmových abecedách v této dílně.
- 94) **Voit, P.:** *Nový pohled na dějiny renesančního knihtisku v Čechách a na Moravě*, *Knihy a dějiny* 11/15, 2004 – 2008, s. 33–43, zvl. 42.
- 95) **Vobr, Kdo byl prvním pražským knihtiskařem, s. 24–38 a **Týž:** *Bible kutnohorská*, in: *Faksimile Bible kutnohorské* Martina z Tišnova. Doprovodná publikace k faksimile inkunábule Bible kutnohorské (red. Josef Kremla), Praha 2010, s. 20–51, zvl. 39–40.**
- 96) **Tobolka, Dějiny československého knihtisku, s. 54 v kapitole Tiskaři bastardou, na niž měla vliv rotunda píše nepřesně „někteří čeští tiskaři ... řezali si písmo, jež sice bylo ještě bastardou, ale na němž jsou stopy vlivu rotundy“. Tento vliv však neprosadil písmař, ale utilitárně smýšlející tiskař.**
- 97) **Winter, Z.:** *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*, Praha 1909, s. 272 uvádí, že tiskař Jan Lovičský před polovinou 16. století „litery nově slával“, což ho sice může klasifikovat jako (polo)profesionálního písmolijce, ale nikoli ještě jako písmaře.
- 98) **Bohatcová, M.:** *Život a práce Pavla Olivetského, prvního tiskaře v Litomyšli*, ČNM, ř. hist. 131, 1962, s. 205–218, zvl. 207 a 212 zde asi nejstarší zmínka ze závěti Olivetského sepsané 1534 „k tomu presu čtyři instrumenty, jeden textu menšího, druhý písma obecného, jako jsem písne tiskl, třetí pronostikový, čtvrtý písma nejmenšího podobného k pronostikovému, ale dobře menší, s matricemi i se všemi literami slitými“. **Voit, P.:** *Knižní pozůstalost olomouckého tiskaře Jana Olivetského z Olivetu jako literárněhistorický a bibliografický pramen*, SNM C 29/4. Praha 1984, s. 197–214, zvl. 200 s podrobným soupisem tiskařského zařízení pozůstalého 1548 po popraveném Olivetském. O tom, že základní písmolijickou technologii ovládala i ivančická Tiskárna bratrská, informuje **Nešvera, R. K.:** *Kralický nález typografického materiálu z hlediska technicko-historického*, in: *Kralice* (red. Vl. Fialová), Brno 1959, s. 81–93.
- 99) **Rachlík, Jiří Melantrých Rožďalovický z Aventýnu, s. 46 byl snad prvním, kdo u nás obecně poznamenal, že „matrice i písmo ... byly většinou dodávány z Německa“.**
- 100) **Reske, Ch.:** *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Aus der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden 2007, s. 658–659 (Höltzel), 664–665 (Peypus) a 675–676 (Milchtaler).
- 101) **Fritz, G.:** *Geschichte der Wiener Schriftgießereien seit der Einführung der Buchdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart*, Wien 1924, s. 21.
- 102) **Voit, P.:** *Role Norimberku při utváření české a moravské knižní kultury první poloviny 16. století*, DP 2010 (v tisku).
- 103) **Winter, Řemeslnictvo a živnost, s. 257: „Ondřej Kubeš ... koupil do své impresie veliký švabach s instrumentem v Norimberce a zaplatil jen polovici té norimberské koupě, druhou polovici platil Václav Oustský“. **Bohatcová, Život a práce Pavla Olivetského, s. 207 a 212 kde v závěti poznamenán „druhý pres norimberský“.****
- 104) **Dokoupil, Počátky brněnského knihtisku, s. 47–48.**
- 105) **Leemann van Elck, Die Offizin Froschauer, s. 71, 123 (fota) a 166.**
- 106) **Vekene, E. van der:** *Kaspar Hochfeder. Ein europäischer Drucker des 15. und 16. Jahrhunderts. Eine druckgeschichtliche Untersuchung*, Baden-Baden 1974, s. 104–106.
- 107) **Porák, Humanistická čeština.**
- 108) **Koupil, O.:** *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*, Praha 2007, s. 137.
- 109) **Voit, P.:** *Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí*, LF 109, 1986, s. 166–174, zvl. 170 kde jsme už před časem na základě srovnání dvou edicí téže skladby v tiskárně Pavla Olivetského upozornili na technické limity sazečova přístupu k hláskoslovné rovině textu.

Soupis obrazových příloh

Obr. 1 Textura č. 1/1

[Bible Severinova, 1. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 1529 (Knihopis 1098); FRANCK, Sebastian – SCHWARZENBERG, Johann von: O ukrutném a hanebném hříchu opilství. Instrukcí. Praha, Pavel Severin z Kapí Hory VI. 1537 – 1. II. 1538 (Knihopis 2576).

Obr. 2 Textura č. 2/1

Polonia typographica saeculi sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augezdecki (Królewiec-Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 17.

Obr. 3 Textura č. 3/1

Kuchařství. Praha, Jan Kantor Had [1557 – 1559] (Knihopis 4612 ČD).

Obr. 4 Textura č. 4/1

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: Výklad na modlitbu Páně. [Litomyšl], Pavel Olivetský z Olivetu po 19. II. 1520 (Knihopis 5057).

Obr. 5 Textura č. 5/4

ŽATECKÝ, Václav: Léta od porodu nepoškvrněné Panny Marie tisícého pětistého sedmnáctého. [Praha, Tiskař II Žateckého minuce 1516]. (Knihopis 17591).

Obr. 6 Textura č. 6A/1

KOPP von RAUMENTHAL, Johann: Gruntovní a dokonalý regiment. Praha, Jan Had 20. III. 1536 (Knihopis 4315 ČD); PETR ze ZÁSADÍ: Velmi povlovná, pokojná a upřímná odpověď na dosti prudké, bouřlivé a velmi zchytralé bratra Jana ozvání a ohlášení. A při tom list kněze Jakuba Volínského. [Praha, Jan Had po 24. V.] 1542 (Knihopis 7046 ČD).

Obr. 7 Textura č. 6B/8

z PERNŠTEJNA, Vojtěch: Příčiny některé nesrovnání mého s bratřími. [Praha? Prosějov?, Tiskař Pernštejnova Nesrovnání 1558] (Knihopis 7003).

Obr. 8 Textura č. 7/6

Práva a zřízení Margrabství moravského. Olomouc, Jan Olivetský z Olivetu 1545 – 5. I. 1546 (Knihopis 14315).

Obr. 9 Textura č. 8/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis pro pungnaculum (!) adversus Waldensium seu Pickardorum. Olomouc, Konrad Baumgarten 20. IV. 1501 (CizBoh).

Obr. 10 Rotunda č. 1A/1

ČERNÝ, Jan: Knieha lékařská. Nürnberg, Hieronymus Hölzel 19. XII. 1517 (Knihopis 1767 ČD).

Obr. 11 Rotunda č. 1B/3

KOPP von RAUMENTHAL, Johann: Gruntovní a dokonalý regiment. Praha, Jan Had 20. III. 1536 (Knihopis 4315 ČD).

Obr. 12 Rotunda č. 2/2

Vokabulář latině, česky a německy ... Vocabularius rerum. [Nürnberg, (Jodocus Gutknecht) ca 1535] (Knihopis neuvádí).

Obr. 13 Rotunda č. 3/1

RIESE, Adam: Nové knížky vo počtech na cifry a na líný. Nürnberg, Friedrich Peypus 10. II. 1530 (Knihopis 3950 ČD).

Obr. 14 Rotunda č. 4/1

[Bible benátská]. Venezia, Peter Liechtenstein 5. XII. 1506 (Knihopis 1097).

Obr. 15 Rotunda č. 5A/1

HUBMAIER, Balthasar: Von dem Khindertauff. Mikulov, Simprecht Froschauer 1527 (CizBoh neuvádí).

Obr. 16 Rotunda č. 5B/2

Nálezové práv zemských. [Nürnberg? Praha?, Tiskař Cordova Líkařství] 7. VII. 1536 (Knihopis 6007 ČD).

Obr. 17 Rotunda č. 6/3

STANISLAIDES, Jan: O klanění velebné svátosti oltářní. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1515 (Knihopis 15660).

Obr. 18 Rotunda č. 7/1

MANCINELLUS, Antonius: [Grammatices libelus, qui Spica intitulatur. Olomouc, Konrad Baumgarten 1501 (CizBoh neuvádí).

Obr. 19 Rotunda č. 8/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis clippeum (Olomouc, Konrad Baumgarten 20. III. 1502) (CizBoh tuto variantu neuvádí).

Obr. 20 Rotunda č. 9/1

NAOGEORGUS, Thomas: Tragedy nová Pammachius jméno mající. Nürnberg, Christoph Gutknecht 1546 (Knihopis 6009).

Obr. 21 Rotunda č. 10/3

ERASMUS ROTTERODAMUS, Desiderius: Přeutěšená a mnoho prospěšná knieha o rytieři křesťanském. Bělá/B., Oldřich Velenský z Mnichova po 20. XII. 1519 (Knihopis 2351 ČD).

Obr. 22 Rotunda č. 11/1

Nálezové práv zemských. [Nürnberg? Praha?, Tiskař Cordova Líkařství] 7. VII. 1536 (Knihopis 6007 ČD).

Obr. 23 Rotunda č. 12/1

PETRUS ISVALIES: [Litterae indulgentiarum pro defensione catholicae fidei contra Turcos concessarum. Editio 32 lin. Olomouc, Konrad Baumgarten 1501] (CizBoh neuvádí).

Obr. 24 Rotunda č. 13/1

BAUERNFEIND, Marcus: Marci Rustinimici ad Moravorum pueritiam pedagogus Grammatices. Olomouc, Libor Fürstenhain po 13. VIII. 1504 (CizBoh neuvádí).

Obr. 25 Rotunda č. 14/1

Statuta vel Precepta scolarium. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 16. VI. 1507 (VD16 S 8692).

Obr. 26 Rotunda č. 15/1

HONORIUS AUGUSTODUNENSIS: Elucidarius dialogicus theologie tripartitus. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 14. VIII. 1518 (VD16 H 4768).

Obr. 27 Bastarda č. 1/1

FICINO, Marsiglio: O tom, co mají všelijací lidé činiti, kteříž chtějí své povinnosti dosti učiniti a řádně a slušně živi býti. Epištola Marsilia Fičina, znamenitého filozofa. ... [Praha, Tiskař Pražské bible ca 1501 – 1506] (GW 9875).

Obr. 28 Bastarda č. 2/1

ŽATECKÝ, Václav: Léta od porodu nepoškvrněné Panny Marie tisícého pětistého sedmnáctého. [Praha, Tiskař II Žateckého minuce 1516]. (Knihopis 17591).

Obr. 29 Bastarda č. 3/1

[Bible benátská]. Venezia, Peter Liechtenstein 5. XII. 1506 (Knihopis 1097).

Obr. 30 Bastarda č. 4/1

INSTITORIS, Heinrich: Sancte Romane ecclesie fidei defensionis clippeum (Olomouc, Konrad Baumgarten 20. III. 1502) (CizBoh tuto variantu neuvádí).

Obr. 31 Bastarda č. 5A/1

PIUS II., papa: Česká kronika. Praha, Mikuláš Konáč z Hodiškova 1510 (Knihopis 13884).

Obr. 32 Bastarda č. 5B/2

HUBMAIER, Balthasar: Von dem christenlichen Bann. Mikulov, [Simprecht Froschauer] 1527 (CizBoh neuvádí).

Obr. 33 Švabach č. 1/4

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: Výklad na modlitbu Páně. [Litomyšl], Pavel Olivetský z Olivetu po 19. II. 1520 (Knihopis 5057).

Obr. 34 Švabach č. 2/14

SAMUEL ben MEIER: List rabbi Samuele k rabbi Izákovi poslán. Plzeň, Jan Pekk 14. VIII. 1528 (Knihopis 15206).

Obr. 35 Švabach č. 3A/1

HENRICHMANNUS, Jacobus: Institutiones grammaticę. Nürnberg, [Friedrich Peypus post 24. VII. 1518] (Knihopis 2938).

Obr. 36 Švabach č. 3B/21

KLATOVSKÝ z DALMANHORSTU, Ondřej: [Knížka v českém a německém jazyku složená]. Olomouc, Jan Günther 1564 (Knihopis 3940).

Obr. 37 Švabach č. 3C/25

Polonia typographica saeculis Sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augeszdecki (Królewiec-Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 3.

Obr. 38 Švabach č. 3D/27

[Nový zákon]. Nürnberg, Leonhard Milchtaler 1538 (Knihopis 17102).

Obr. 39 Švabach č. 4B/4

Nový zákon. Praha, Jan Kantor Had 1545 (Knihopis 17103).

Obr. 40 Fraktura č. 1/3

Akta těch všech věcí. [Litoměřice] – Praha, Bartoloměj Netolický 1547 (Knihopis 105 ČD); Nový zákon. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 1551 (Knihopis 17105); BRTVÍN z PLOSKOVIC, Jan: Knížka tato dvě stránky v sobě drží. Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic 12. II. 1540 (Knihopis 1307).

Obr. 41 Fraktura č. 2/2

RHEGIUS, Urbanus: Rozmlouvání o krásném kázání. Prostějov, Jan Günther VIII. 1545 (Knihopis 14825); Slabikář český a jiných náboženství počátkové. Prostějov, Jan Günther 1547 (Knihopis 15441).

Obr. 42 Fraktura č. 3/2

Akta těch všech věcí. [Litoměřice] – Praha, Bartoloměj Netolický 1547 (Knihopis 105 ČD).

Obr. 43 Fraktura č. 4/1

MICHAEL de WIŚLICA: Pronostyka polská ... k roku Páně 1533. [Legnica, Simprecht Froschauer 1532] (Knihopis neuvádí).

Obr. 44 Antikva č. 1/1

ERASMUS, Desiderius: Civitas morum. Olomouc, Jan Günther 1556 (Knihopis 2365 ČD); MELANCHTHON, Philipp: Grammatica. Olomouc, Jan Günther 1560 (Knihopis 5474); MELANCHTHON, Philipp: Grammatica Latina. Olomouc [Jan Günther] 1567 (Knihopis 5477).

Obr. 45 Antikva č. 2A/7

HODĚJOVSKÝ z HODĚJOVA, Jan st.: Prima (quarta) farrago. Praha, Jan Kantor Had 1561 – 1562 (CizBoh); ORCINUS, Vít: Monomachia Christi et mortis. Praha, Jan Kantor Had 1556 (CizBoh).

Obr. 46 Antikva č. 2B/12

Nový testament vsecek již nejposléze a pilně od Erazima Roterodámského přehlédnutý. Náměšť, [Matěj Pytlík z Dvořišť] 29. XI. 1533 (Knihopis 17099).

Obr. 47 Antikva č. 3/1

CALVIN, Jean: Dvě epištoly o věcech tohoto času znáti velmi potřebných. [Nürnberg, Christoph Gutknecht] 1546 (Knihopis 1407).

Obr. 48 Antikva č. 4/1

[Bible norimberská] Nürnberg, Leonhard Milchtaler 27. X. 1540 (Knihopis 1100).

Obr. 49 Antikva č. 5A/3

LUKÁŠ PRAŽSKÝ: O puovodu cierkve svaté. [Mladá Boleslav, Jiřík Štyrsa] 1522 (Knihopis 5030).

Obr. 50 Antikva č. 5B/5

BYDŽOVSKÝ, Pavel: Tento spis ukazuje. [Praha, Jan Chocenský po 3. III.] 1543 (Knihopis 1396).

Obr. 51 Antikva č. 6A/1

ČERNÝ, Jan: Knieha lékařská. Nürnberg, Hieronymus Höltzel 19. XII. 1517 (Knihopis 1767 ČD).

Obr. 52 Antikva č. 6B/4

[Bible Netolického – Melantrichova, 1. vyd.] Praha, Bartoloměj Netolický z Netolic – Jiří Melantrich z Aventýnu 11. IV. 1549 (Knihopis 1101).

Obr. 53 Antikva č. 7/4

FABER, Johannes: Sermo habitus Pragae [Praha, Jan Had po 17. VIII.] 1537 (CizBoh).

Obr. 54 Antikva č. 8A/2

[Bible Severinova, 2. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 28. III. 1537 (Knihopis 1099).

Obr. 55 Antikva č. 8B/10

HEYDEN, Sebald: Formulae puerilium colloquiorum. Prostějov, Jan Günther 1548 (CizBoh neuvádí).

Obr. 56 Antikva č. 9A/1

[Bible Severinova, 2. vyd.] Praha, Pavel Severin z Kapí Hory 28. III. 1537 (Knihopis 1099).

Obr. 57 Antikva č. 9B/3

Nový testament všecek již nejposléze a pilně od Erazima Roterodámského přehlédnutý. Náměšť, [Matěj Pytlík z Dvořišť] 29. XI. 1533 (Knihopis 17099).

Obr. 58 Antikva č. 9C/5

HEYDEN, Sebald: Puerilium colloquiorum formulae Latina, Bohemica et Teutonica lingua conscriptae. Nürnberg, Friedrich Peypus 1534 (Knihopis 2984).

Obr. 59 Antikva č. 9D/11

DUBRAVIUS, Jan: Historiae Regni Boemiae. Prostějov, Jan Günther 26. III. 1552 (Knihopis 2132).

Obr. 60 Antikva č. 10/1

Polonia typographica saeculi sedecimi (ed. Paulina Buchwald-Pelcowa et al.). Fasciculus VIII. Aleksander Augezdecki (Królewiec – Szamotuly, 1549 – 1561). Wrocław 1972, tab. 12.

Obr. 61 Polokurziva č. 1/7

ŠPÁN ze ŠPÁNOVA, Vavřinec: Panegyricus genethliacus in honorem illustris herois domini Vratislai a Pernstain. Olomouc, Jan Günther 1564 (CizBoh neuvádí).

Zkratky citované v popiskách

CizBoh

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501 – 1800. Praha, Knihovna Akademie věd České republiky 2003. Dostupné též <http://www.lib.cas.cz/kvo/produkce-tiskaren-cr/>

GW

GESAMTKATALOG der Wiegendrucke. Herausgegeben von der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin. Bd. 8-. Stuttgart-Berlin-New York 1972- (nové, přehlednuté vyd. Bd. 1-7, Stuttgart-New York 1968). Dostupné též <http://www.gesamtkatalog-derwiegendrucke.de/>

Knihopis

KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Redigoval dr. Zdeněk Tobolka [od 5. svazku dr. František Horák]. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Svazek 1-9 (písm. A-Z). Praha 1925-1967. K tomu KNIHOPIS českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. ... Dodatky. Díl II. Tisky z let 1501-1800. Založil doc. dr. Zdeněk V. Tobolka, pokračovali doc. dr. František Horák a dr. Bedřiška Wižďálková. Část I. písm. A-. Praha 1994-. K tomu KNIHOPIS (AD) čili Abecední dodatky: rukopisný, dosud nevydaný materiál uložený v redakci Knihopisu (odd. rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze). Základní řada Knihopisu dostupná též <http://db.knihopis.org/>

VD16

VERZEICHNIS der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I. Abteilung. Verfasser-Körperschaften-Anonyma. Bd. 1-22. Stuttgart 1983-1995. II. Abteilung. Register der Herausgeber, Kommentatoren, Übersetzer und literarischen Beiträger. Bd. 23-24. Stuttgart 1997. III. Abteilung. Register der Druckorte, Verleger und Erscheinungsjahre. Bd. 25-. Stuttgart 2000-. Dostupné též <http://vd16.de/>

Zusammenfassung:

Petr Voit

Die böhmische und mährische Druckschrift der erste Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Mit Ausnahme der einheimischen Bastarda (Bastardaschrift) verwendete der hier einer Analyse unterzogene einheimische Buchdruck sechs lateinische Schriftgattungen, die eingeführt worden waren: die gotischen Rotunda (Rundschrift) seit 1486 und Textur (Textura) seit 1512, die neugotische Schwabacher (Schwabacher Schrift) seit 1492 und die Fraktur (Frakturschrift) seit 1526, und die humanistischen Schriften Antiqua seit 1513 und die halbkursive Form 1536. Den siebten Platz in der Reihenfolge nahm die gotische Buchdruckerbastarda ein, die nach der Vorlage der einheimischen Handschriften entstanden ist. Sie existierte in den tschechischen Wiegendrucke bereits im Jahre 1476 und wenn auch mit dem Antritt des neuen Jahrhunderts ihr deutlicher Rückgang zu verzeichnen ist, hielten an ihr der sog. Buchdrucker der Prager Bibel und dessen Nachfolger Pavel Severin bis 1522 fest.

Die angeführten Jahreszahlen des ersten Auftretens einer Schriftgattung sind jedoch für die eigentliche Entwicklung des Buchdrucks nicht so erheblich. Erinnern wir nur auf das älteste Vorkommen der Antiqua Nr. 8A bei dem Buchdrucker der Prager Bibel, das sich auf vier Buchstaben ILVX der römischen Nummern der Überschriften einiger Wiegendrucke bezieht. Von einem systematischen Durchdringen kann erst nach dem Jahre 1536 die Rede sein, als Jan Had die Antiqua zum ersten Mal für zusammenhängende Texte verwendete. Auf ähnlich dornigem Weg kam zu uns auch die Frakturschrift, kurzfristig wurde sie aber in den Jahren 1526-1527 in der Werkstatt Hubmaiers in Mikulov/Nikolsburg importiert, die der Schweizer Simprecht Froschauer leitete und die nur für die Wiedertäufer offen war. Ein

breiterer Einfluss auf die typographische Auffassung der tschechischen Kollegen ist nahezu ausgeschlossen. In eine konsequentere Propagation der Vorbilder bemühten sich erst Bartoloměj Netolický im Jahre 1541 in Prag und Jan Günther im Jahre 1545 in Mähren.

Die quantitative Seite der Vorräte an Schriftgattungen war bis in die Zwanzigerjahre verhältnismässig gering. Es ist keine Neuigkeit, dass der erste Handwerker, der über die grössere Anzahl von Schriftsätzen, und zwar fünf, verfügte, erst ein Fremder auf Wanderschaft, nämlich Konrad Baumgarten, war tätig in Olomouc/Olmütz in den Jahren 1501-1502.

Mit einer Ausnahme von Mikuláš Konáček, der als selbstständiger Unternehmer seit 1513 nach und nach sieben verschiedene Schrift-Alphabete sammelte, reichten jedoch alle übrigen Werkstätten in Prag oder den Regionen mit zwei bis drei Alphabeten aus. Wenn wir auch grössere Verluste zur Kenntnis nehmen müssen, die unser heutiges Bild des jagellonischen Buchdrucks deformieren, bewahrte sich das vom Kapital unterbundene Handwerk immer noch den spätgotischen Charakter (Mikuláš Bakalář mit drei Alphabeten), und der hauptsächliche Sinn beruhte in der Vermehrung des Textes, bislang ohne ästhetischer Berücksichtigung (Mikuláš Klauďán zwei, Oldřich Velenský zwei, Jan Moravus zwei). Eine Wende rief Pavel Severin hervor, der seit 1520 - wieder nach und nach - elf Schriftkassen besass. Noch mehr sichtbare Verdienste können Jan Had zugeschrieben werden, der nach seiner Ankunft aus Nürnberg im Jahre 1536 aus dreizehn Alphabeten setzte. Beginnend mit dem Jahr 1544 mussten sich die Prager Gewerbe mit der Konkurrenz

seines Nachfolgers Jan Kantor Had aus-einandersetzen, der bereits über achtzehn Alphabete verfügte – also mit der bis in die Jahrhundertmitte höchsten Anzahl. Das Prager Handwerk war mächtig geworden, doch die Unterschiede unter den einzelnen Gewerben blieben selbstverständlich bestehen: Bartoloměj Netolický (ein Alphabet), Jan Kosořský (8), Jan Chocenský (7), Ondřej Kubeš (6). Zu ähnlich differenzierten Zahlen gelangt man bei den Buchdruckern, die ausserhalb von Prag für die Brüdergemeinde tätig waren: Alexander Oujezdecký (1), Jiřík Styrsa (6), Pavel Olivetský (5), Jan Olivetský und Václav Šturm (3). Andere nonkonformistische Offizinen, mit Ausnahme des Kaspar Aorg aus Prostějov/Prossnitz, arbeiteten nicht nur kurze Zeit, aber in der Stadt Náměšť/Naměst auch einfach, was die Setzerei betrifft: Jan Pytlík (4), Václav Hlaváč (2). Als mährisches Gegenstück des Prager Buchdruckers Had kann der aus Nürnberg zugewanderte Jan Günther gerechnet werden, der seit 1544 in Prostějov/Prossnitz sesshaft war (14).

Nach der mageren Ära der böhmischen und mährischen Wiegendrucke deuten die Zahlen der Schriftsätze auch trotz ihrer Veränderlichkeit eine Wachstumstendenz unseres Handwerks an, wenn auch im Vergleich mit dem Auslandskapital unverbunden. Wie zu erwarten nahm bei uns mit einigen wenigen Wanderdruckern (Konrad Baumgarten, Libor Fürstenhein, den Drucker von Cordas Líkařství) die Schwabacher Textschrift eine Monopolstellung ein. Wir können uns jedoch nur schwierig ein Bild von den bezeichneten Schriftgattungen machen, deren Ausmass des Alphabets in vielen Fällen gering sein könnte. Wie wir weiter oben durch die Antiqua des Buchdruckers der Prager Bibel belegt haben oder wie wir Aorgs Textur Nr. 5 sehen die während der ganzen Zeit seiner Aktivitäten nur durch den Titeltext „Gramatyka Česka“ belegt ist. Wir müssen auch in Erwägung ziehen, daß einige Schriftarten nicht den Stammfundus der Werkstatt bildeten, aber evident einmalig ausgeborgt waren, beispielsweise

se die Halbkursive für Hájeks Böhmisches Chronik 1541 bei Jan Severin oder drei Hebräische Alphabete für Kantors Druck der Horst Grammatik 1570. Schliesslich muss auch damit gerechnet werden, dass die Druckereien die erwähnte Anzahl der Schriftsätze nicht auf einmal bekommen konnten, sondern jeweils nach den finanziellen und räumlichen Möglichkeiten, dem Editionsprogramm und auch dem sich wandelnden topographischen Ansichten meist nur nach und nach.

Die oben erwähnten sieben Arten der lateinischen Schrift wurden bei uns während der verfolgten Zeitabschnitte in 42 Graden und 54 Schriftschnitten verwendet. Die grösste morphologische Variabilität verzeichnete die Antiqua (15 verschiedene Schnitte), die Rotunda (12) und die Textur (9) – Schriften, die evident in gelegentlichen Resten gekauft worden waren und die bis auf geringe Ausnahmen nur zu bezeichnenden Zwecken dienten. Die jüngste Version der einheimischen Bastarda (6) und der importierten Schwabacher Schrift (8) erweisen sich dagegen als Schriftgattungen, die ihre Textrolle standardmässig im geringeren morphologischen Ausmass erfüllen konnten. Die Schwabacher Schrift kann nach erfolgter Untersuchung als souverän am meisten verbreitete Schriftart bezeichnet werden. An zweiter Stelle kommt die Antiqua in Betracht, doch eher zur Bezeichnung als für den Text, oft mehr inkomplett als vollständig. Erst nach ihr kommen nach Reihenfolge die Textur und die Rotunda. Die Fraktur halten wir im Auge bislang nur unbedeutend, weil es sich eigentlich um ein neues Satzmaterial handelt, das auf die konservative Einstellung der böhmischen Buchdrucker stösst. Die Bastarda als Ausgangsschrift war noch seltener. Nur die Halbunzialantiqua war durch Schnitte und einen einzigen Grad vertreten, der nur in acht Druckereien gelangte.

Ausser der versuchsweisen einheimischen Antiqua Nr. 9B, der Minuskel Elemente der andersartig und anderswo bei uns nicht vertretenen Gotikoantiqua auf, und selbstverständlich der einheimischen

Bastarda waren alle im Laufe der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts in ganz Europa zugänglichen erwähnten stilistischen Modifikationen erreichbar. Einige von ihnen, namentlich die Bastarda, Textur, Rotunda und zum Teil die Schwabacher Schrift, überlebten mit Erfolg aus der Vergangenheit. Nur die Druckerantiqua und die Fraktur können als neu im typographischen Prozess entstandene Schriftgattung bezeichnet werden. Mit einer verspäteten Ausnahme der Frakturschrift, wurde die letzte Phase des lang dauernden typographischen Umbaus abgeschlossen, in dessen Verlauf unsere Buchdruckereien ihre Ausstattung an Schriftgattungen erwarben, die mit denen des Auslands vergleichbar sind. Eine markante Eigenheit der Rotunda und der Textur ist die zeichnerische Vielfalt der Majuskel. Die Klassifizierung bereitet Schwierigkeiten denn die Menge der bezeichnenden Schrift erlaubt oft nicht zuverlässig zu bestimmen, ob überwiegende Merkmale zur Rotunda tendieren oder zur abgerundeten Textur, oder ob sie auf die spitzige Rotunda zeigen oder eher auf die Textur. Dieser Zustand ging davon aus, dass die Schriftarten im Ausland annähernd zu gleicher Zeit, Ende des 15. Jahrhunderts, entstanden sind, und das ausschliesslich mit bezeichnender Funktion. Eine Ahnung von stilistischer Reinheit der Schnitte der ursprünglichen Sätze ist fast nicht denkbar. Es ist daher keinesfalls eine Ausnahme, wenn wir beispielsweise im typisch runden Rotunda-Alphabet Nr. 5 Majuskeln mit zackigem Rand entdecken, charakteristisch für die Textur, oder im Gegenteil, wenn wir Buchstaben finden, die im Kontext der Textur Nr. 3 typisch auf Art der Rotunda konstruiert sind.

Der zweite Grund der stilistischen Unreinheit lag im ökonomischen Bereich. Die Sätze dieser bezeichnenden Schriftgattung wurden offenbar als nicht komplett erworben und zufällig aus allen möglichen Quellen ergänzt - Bedingung war jedoch der übereinstimmende Schriftkegel und die übereinstimmende Schrifthöhe (im entgegengesetztem Falle könnte die Letter

nicht ein komponiert werden in den Satz, weil die einerseits aus der Linie herausragte und andererseits aus der ausgeglichenen Oberfläche der Druckerform vorsprang, was in beiden Fällen einen qualitätvollen Abdruck unmöglich machte). Wir finden den Satz der Mixschrift zum ersten Mal in Böhmen ganz am Anfang des Buchdrucks bei der ältesten Pilsner Gruppe der Wiegendrucke (Agenda, Das Neue Testament mit einem Signet und die Trojanische Chronik). Eine weitere Infiltration, diesmal jedoch durch die Brünner Rotunda, belegt der Schriftfundus des Martin von Tišnov, der wahrscheinlich mit dem Drucker des Psalters identisch ist. Die morphologische Vielfalt der Majuskeln desselben Satzes, zum Teil Bastarda zum Teil Rotunda, beweist, dass in Böhmen der Achtziger Jahre des 15. Jahrhunderts die Zeit des privaten Schrifttums noch nicht zu Ende war und dass die Schrift durch individuelle Duplikation ausgeborgter Matrizen ergänzt wurde. Diese Situation überdauerte noch in der Bastarda Nr. 1 des Druckers der Prager Bibel, ja sogar noch in den Anfängen seines Nachfolgers Pavel Severin in den Jahren 1520-1521, die zur Revitalisierung ihres Materials gerne die funktionsfähigen Überreste aus der Werkstatt des Martin von Tišnov ausnützen. Erst mit der Verbreitung der Bezeichnungstextur und der Rotunda, bei denen keine einheimischen Matrizen existierten, wandten sich die Drucker mehr entweder an die deutschen (Nürnberger) Kollegen und kauften öfter aus zweiter Hand als aus professionellen Schriftgiesereien Reste, die dann zu morphologisch bunten Sätzen zusammengesetzt wurden. Diese Art vom „Flohmarkt“ der Lettern entsprach übrigens der böhmischen Akquisitionspraxis auch im Bereich der Initialen, des Dekors und der Illustrationen. Trotzdem darf jedoch nicht der Eindruck erweckt werden, dass der hybride Charakter einiger Schriftsätze nur für das böhmische Handwerk typisch ist. Vom Gegenteil überzeugt und stichprobenartig das typographisch präzedenzlose Verfahren des Wittenberger Druckers Josef

Klug, der im humanistischen Erst Lingswerk des Matouš Collinus *Elegia de natali Domini nostri Jesu Christi* noch im Jahre 1540 den defekten Satz der bezeichnenden Antiqua durch die Schwabachermajuskel A ergänzte.

Beim ausführlichen Studium der Schrift tritt unabwendig die Frage nach ihrem Ursprung auf. Diese ist stark neurasthenisch und aufreizend, weil sie in sich selber dank dem rudimentären Charakter dieses Druckmaterials letztendlich die Antwort vorwegnimmt, was für eine nicht nur handwerkliche, aber auch die geistige Orientierung der Buchkultur der untersuchten Region hatte. Akademisch versuchen zu wollen die Limits der zeitgenössischen einheimischen Schriftarten und des Schriftgusses zu enthüllen, übersteigt die Kräfte eines Historikers, weil die archivalischen Quellen bis auf ein paar wenige Erwähnungen fehlen und schliesslich nur die vorausgesetzte These bestätigen können, dass jeder der Drucker ein handbetriebenes Giessinstrument besass, in dem er sich aus gekauften oder geborgten Patrizen die Matrizen anfertigen und dann die nötige Anzahl der Lettern duplizieren konnte. Es ist überflüssig ältere Vermutungen über die ausländische Herkunft der Schriftvorräte unserer Druckereien zu entkräften. Es ist jedoch schon höchst notwendig, unser bisheriges Wissen durch eine ausführliche und geduldige Analyse des typographischen Terrains zu unterlegen und zu korrigieren, jedoch mit Berücksichtigung des breiteren Zusammenhangs mit dem deutschen Buchdruck. Beim flüchtigen Blick in die beigefügten Tabellen könnte man feststellen, dass die führenden Stellungen in der Verwendung der Druckschriftgattungen wiederholt von drei Nürnberger Buchdruckern eingenommen wurden, nämlich von Hieronymus Hölzel (gest. ca. 1532), Friedrich Peypus (gest. 1535) und Leonhard Milchtaler (gest. 1540). Nur an der Erledigung der Bestellungen aus Böhmen arbeiteten sie zusammen fast 50% der Schriftgrade und der Schnitte, die später in unseren Offizinen verwendet

wurden. Wie erwartet hatten sie nicht nur die böhmische Bastarda und sie wichen überraschend der alternder Textur aus. Hölzel verwendete für unsere Aufträge die Antiqua Nr. 5, 6 und 8B, die Rotunda Nr. 1A, 2, 6, 10, 14, 15 und Schwabacher Nr. 2 und 3B. Peypus realisierte bohemikale Erzeugnisse mit der Antiqua Nr. 2A, 7, 8B und mit Halbkursiv Nr. 1, Rotunda Nr. 1B und 3 und Schwabacher Nr. 2, 3A und D. Milchtaler setzte schliesslich unsere Aufträge mit Antiqua Nr. 2A, 4, 7, 8B, Fraktur Nr. 1 und 3, Schwabacher Nr. 3D. Die Bindung zwischen dem böhmischen Milieu und den drei Nürnberger Druckern ist unserem Urteil nach evident und durch die typologische Untersuchung aller unserer Publikationen beweist man sie gewiss noch deutlicher. Eine so weitgehende Übereinstimmung in den Schriftgattungen finden wir in keiner anderen ausländischen Metropole, einschliesslich Wien, wo der Drucker Michael Zimmermann übrigens erst 1552 die erste Schriftgiesserei gründete.

Die Antwort auf die Frage, warum wir die Nürnberger Drucker vorrangig in den Kontext unseres Buchdrucks einbeziehen, finden wir in den weiteren Teilen der Tabellen, wo die böhmischen und mährischen Besitzer der gleichen Schriftgattungen, -grade und -schnitte angeführt sind. Als Verbindungsglieder zwischen den einheimischen Handwerkern und den drei Nürnbergern funktionieren meistens Jan Had und Jan Günther, in einigen Fällen auch Mikuláš Bakalář, Mikuláš Klauďán und Bartoloměj Netolický. Dabei finden wir die notwendige Interferenz nicht nur beim Material der Schriftgattungen, sondern auch unter den Illustrations- und Dekorationsdruckstöcken der oben erwähnten böhmischen Handwerker.

Der in Nürnberg aus der Lehre freigesprochene Had und seine Frau Kuni-gunde, geborene Peypus, liessen sich im Jahre 1536 in Prag nieder, also ein Jahr nach dem Tode von Friedrich Peypus. Ihre Druckerei statteten sie mit der nicht kleinen Erbschaft aus, unter anderem mit acht Sätzen von Schriftarten, die mit der

Ausstattung der Nürnberger Druckereien übereinstimmen, insbesondere mit der von Peypus. Der gebürtige Nürnberger Günther war wieder bei Milchtaler in der Lehre gewesen und nach seiner Heirat mit Margarethe Milchtaler, der Witwe seines Lehrmeisters, kam er 1544 auf die Dauer nach Mähren. Die Vorräte an Schriftarten in Günthers Werkstatt in Prostějov/Prossnitz entsprechen in fünf Arten und Graden den Nürnbergern und besonders denen Milchtalers. Bei Netolický haben wir vier Übereinstimmungen, bei Bakalář und Klaudyán je zwei gezählt.

Obwohl die Herkunft der böhmischen Druckereinrichtungen sehr selten als ausgesprochen nürnbergische bezeichnet wird, wurde die dortige Buchkultur bei uns als mustergültig aufgefasst und die Ausstattung und Modernisierung unserer Werkstätten bildeten einfach nur einen Bestandteil der jahrelangen Handelskontakte mit dieser Metropole. Es wurden jedoch keineswegs die fertigen, für den Transport wenig geeigneten Abgüsse neuer Lettern gekauft, sondern serienhaft hergestellte leichtere Patrizen oder Matrizen, deren komplette Sätze man im Reisesack befördern konnte. Den Beweis dessen hatten zahlreiche Generationen unserer Bücherforscher vor Augen, doch sie schenken ihm keine Aufmerksamkeit. Das, was ihnen entging, war, das sich ständig wandelnde Bild des diakritischen Apparats im Rahmen derselben Schriftart, des Grades und des Schnitts. Die Zeichnung des eigentlichen Buchstabens änderte sich nicht, aber die Diakritik pflegte jeder Drucker auf andere Weise und anderswo. Die Eingriffe des Stechers können wegen der geringeren Tiefe als zweifellos nachträglich bezeichnet werden, und deren uneinheitliche Form weist eher auf ein amateurhaftes Beginnen, wie beispielsweise die unauffälligen Punkte in der Funktion von Akzenten bei Jobst Gutknecht zeigen. Weil das erhöhte Schriftbild auf dem Kopf der Setzerletter selber diesen nachträglichen Eingriffen keinen Raum bot, konnten nur die Matrizen mit vertieften Konturen und überhöhtem

Raum herum hergerichtet werden, der für den nachträglichen Eingriff geeignet war. Die Verteilung der Akzente ist allerdings in den Schriftarten der einzelnen Druckereien so verschieden, dass ein Ausleihen der Matrizen nahezu ausgeschlossen ist und daher auf den Kauf oder eine Zirkulation „neutraler“ Patrizen deutet.

Als Beispiel dient hier Klaudyáns Druckerei, die mit Schriftarten und anderem Material ohne allen Zweifel nach dem Vorbild Hölztels ausgestattet war. Seine Schwabacher No. 2 enthielt bis 1518, als sie sich auch Klaudyán besorgte, nur „ž“. In Klaudyáns Druckerei wurde dieses sofort um „ý“ und im Jahre 1519 um „ň“ erweitert, Hölzel dagegen ergänzte nach dem Oktober 1520 seinen Satz um die Buchstaben „č“/„ň“/„ř“/„ž“. Dabei unterscheidet sich die Form der Akzente der Nürnberger und der Jungbunzlauer Version. Als im Jahre 1519 Velenský Klaudyáns Schrift erwarb, wurde die Diakritik wieder um die Gruppen vom Typ „mě“ und „ně“ erweitert. Eine ähnliche Situation weist die Rotunda Nr. 10 auf, mit deren Hilfe Hölzel 1518 und 1520 Bestellungen aus Böhmen realisierte, indem er dabei „á“/„ň“ verwendete, während der bereits 1518 in Jungbunzlau präsentierte Satz Klaudyáns nur „č“ enthielt. In der Werkstatt Velenskýs, in die auch diese Schrift überwechselte, erfuhr die Diakritik wieder eine neue ungeahnte Erweiterung. Die Tatsache, dass sich die Schrift zu uns mittels eines undiakritischen, erst später nach Bedarf zugerichteten Apparats ausbreitete dokumentiert auch die Bezeichnungstextur Nr. 1. Pavel Severin begann im Jahre 1525 mit dem Laut „ž“ und erst gelegentlich der repräsentativen Publikation *Písň chval božských* 1541 erweiterte er die Diakritik um „č“/„ň“/„ř“/„ž“/„ně“, Jan Had, Jan Chocenský und Jan Severin verwendeten die gleiche Schrift, allerdings ohne Diakritik, Kantor Had und sein Nachfolger Václav hatten „č“, Kosořský dagegen „ř“.

Die Vermutung, der zufolge wenigstens Had und Günther fertigte gegossene Lettern aus Nürnberg als Erbe nach Peypus und Milchtaler mitbrachten, ist zwar lo-

gisch, doch sie stösst auch hier auf Unstimmigkeiten in den Akzenten. Es genügt, die nichtunterschiedliche Schwabacher Nr. 1 aus Milchtalers Druckerei mit der zweifellos identischen Schrift bei Günther zu vergleichen, die jedoch schon mit zehn akzentuierten Lettern ausgestattet ist. Wie immer wir auch den physischen Transport von Druckmaterial nicht ausschliessen, müssen wir auch bei Had und Günther mit dem Besitz von Patrizen oder Matrizen rechnen. Hads Schriftgattungsfundus war nämlich während der Ära Kantor Hads weiterhin nachträglich ausgerichtet worden und Günthers Fundus übernahm der Prossnitzer Kollege Aorg, jedoch nur in duplizierter Form, weil der Olmützer Fundus auch fernerhin in Olomouc/Olmütz blieb. Wenn wir auf Ebene wahrscheinlicher Vermutung bleiben, können wir den Import metallener Lettern nach Böhmen und Mähren zu Beginn des 16. Jahrhunderts nur bei der Bezeichnung *antiqua* voraussetzen, dies dank des Einkaufs aus zweiter Hand (Drucker der Prager Bibel, Šmerhovský, Konáč). Die physische Übernahme von Druckerlettern können wir vorsichtig beweisen auch in einigen wenig späteren Fällen, wo die Übereinstimmung der Zeichnung und Grösse der einen, am besten jedoch mehrerer Schriftsätze noch unterstützt wird durch die Identität der übrigen typographischen Mittel und dem sich vergrössernden Grad ihrer Abnutzung (Bakalář - Konáč - Chocenský). Ein unterstützter Faktor ist die Nachfolge im Rahmen der Familie (Had - Kantor Had), oder das sporadische archivalische Zeugnis (Chocenský - Kantor Had). Die oben skizzierte Sonde der deutsch-böhmischen Handels- und Kulturbeziehung verleugnet keineswegs die Tatsache, dass das Schriftmaterial zu uns noch aus anderen Zentren eindrang. Wie wir weiter unten zeigen, ist z.B. die „gepaarte“ Rotunda Nr. 7 bei der Hand, ursprünglich aus Italien, zum ersten Mal von den Wiegendruckern in Brünn verwendet und zu Beginn des 16. Jahrhunderts noch in Olmütz. Froschauers nach Nikolsburg mitgebrachten Schriftarten, nämlich die Bastarda Nr.

5B und die Fraktur Nr. 1 und 2 stammten wahrscheinlich aus Augsburg und Zürich, wo Verwandte des Druckers wirkten. Šmerhovskýs Schwabacher Nr. 2 (sowie auch Holzschnitte) können erst zur Metz Etappe Kaspar Hofsfeders aufgespürt werden. Hofsfeders deutsche Schwabacher verschwand im Jahre 1500 und bei Šmerhovský erscheint sie 1519 in diakritischer Form. Wenn wir die Diakritik als bedeutenden Charakterzug der böhmischen typographischen Praxis bewertet haben, schadet es nicht zum Schluss noch die hauptsächliche Entwicklungstendenz zu erwähnen, jedoch keineswegs vom Gesichtspunkt der Lautlehre und der Rechtschreibung, wie dies Jaroslav Porák auf phänomenale Weise bewies, sondern in paläographisch typographischer Hinsicht. Die Probleme, zwar weiter nur angedeutet, bestätigen die Wahrnehmung Ondřej Koupils, nämlich dass die Distanz zwischen der Geschichte des Buchdrucks und der historischen Linguistik eine viel geringere ist, als bisher angenommen wurde. Die Diakritik entwickelte sich nämlich bis allen Schriftarten nicht gleich (frontal). Es zeigte sich, dass ein grösserer Bedarf bei der Textschwabacher empfunden wurde und ein geringerer bei gotischen und neugotischen bezeichnenden Schriftarten, doch hier ist zu bemerken, dass wir wegen ihrem mässigeren Vorkommen das durch Exzerption gewonnene Bild mit dem authentischen Zustand nicht vertauschen können. Der Unterschied zwischen Text- und der Beziehungsschrift ist begreiflich. Die Überschriftentextur und die Rotunda wurden zwar als funktionsfähig, doch nicht produktiv empfunden, während man bei der Schwabacher an die visuelle Bequemlichkeit des Lesers dachte, in womöglich voller Breite und in Übereinstimmung mit dem von grösseren Druckereien durchgesetzten graphischen Brauch (Pavel Severin, Jan Had, Jan Günther, Bartoloměj Netolický).

Die tschechische diakritische Rechtschreibung, deren Ursprung man Jan Hus zuschreibt, ist anfangs des 15. Jahrhunderts entstanden. Bis in diese Zeit und in eini-

gen Fällen sogar bis ins 19. Jahrhundert wurden die Laute, die im lateinischen Alphabet keine Unterstützung hatten, uneinheitlich durch Zeugen geschrieben. Die Reform des Jan Hus rechnete mit existierenden graphischen Zeichen, deren Geltung im Falle der weichen Aussprache durch einen Punkt unterschieden wurde (sonoch in den zwanziger Jahren bei Liechtenstein, Konáč, Olivetský, Šmerhovský), durch ein produktiveres Häkchen (oder ein charakteristisches Tröpfchen im Falle der Druckerei der Brüdergemeinde in Eibenschitz (Ivančice) und bei der Länge durch einen Strich.

Dieses diakritische System kommt mit zahlreichen Überresten der zeugmatischen Rechtschreibung bereits schon bei der Bastarda vor, der ältesten tschechischen einheimischen Druckschrift, deren Sätze, bezüglich des Stechers und des Schriftgusses der Lettern, die Drucker wahrscheinlich selber besorgten. Es gilt allgemein, dass die Akzente schneller bei den Minuskeln als bei den Majuskeln eingeführt wurden. Wenn wir das Werk des Druckers der Prager Bibel seit 1488 verfolgen, finden wir die Häkchen zuerst bei Palatalkonsonanten des Typs „č“/„ň“, „ř“/„š“/„ť“/„ž“, wobei die Zeugmaverbindungen „cz“ und „rz“ auch weiterhin gültig blieben. Von dem Jahre 1495 an und konsequenter erst seit 1503 führte der Drucker die Länge auf die Achse der Selbstlaute, für den Buchstaben „ú“ verwendete jedoch noch Mikuláš Konáč und Jan Wolff während den Jahren 1507-1511 in der Bastarda Nr. 5A den deutschen Buchstaben „ü“. Mit einer geringeren Anzahl der Akzente reichten der sog. Drucker Korandy („á“/„é“/„ú“) und Martin von Tišnov („â“/„č“/„é“/„ř“/„š“/„ť“) aus. Die Gruppen „ď“/„tě“/„ně“ und „bě“/„pě“/„mě“/„vě“/„fě“ wurden unter dem Druck des schreiberrischen Brauchs mit der Bastarda gesetzt, als „die“ oder „bie“. Nur beim Drucker der Prager Bibel ist ein Teil der zeugmatischen „-i-“ substituierten durch das Häkchen (oder eher durch ein Apostroph, einen Punkt, ein Rhombus). Weil sich das „i“ inmitten einer Lautgruppe befand, stand

das Häkchen gewöhnlich nicht in der Achse des Selbstlauts, sondern links von der Lücke zwischen den Schriftkegeln. Den vom Drucker der Prager Bibel präsentierten Komplex der Akzente bewahrten sowohl die Venezianische Bibel von 1506, als auch die Drucke Pavel Severins. Der Prozess, bei dem sich „o“ in Wörtern vom Typ „vuol“ in „vůl“ verwandelte (in der Achse des Schriftbildes), verzeichnete die Druckbastarda bis 1522 nicht. Die Fundamente, die die Drucker und Schriftsetzer im Rahmen der nationalen Bastarda legten wurden übernommen und weiterentwickelt in der Textur, Rotunda, der Schwabacher und Fraktur. Allgemein gilt jedoch, dass die Notwendigkeit, die Diakritik einzuführen, sich keineswegs von der Art oder dem Grad, sondern von der Funktion der Schrift entwickelte – früher und sorgfältiger gewann sie die Textschwabacher und in etwas bescheidenerem Mass die Bezeichnungstextur, die Rotunda oder die Fraktur. Dieses Primat der Schwabacher betraf jedoch nicht die Sätze der Schriftarten der deutschen Drucker, die die Bestellungen der Verleger aus Böhmen erledigten. Wie die Tabellen weiter oben zeigen, reichten Hölzel, Peypus, Milchtaler und Gutknecht mit den deutschen Versionen der Schriftarten ohne Akzente aus. Im Zusammenhang mit der Untersuchung der Schriftgrade haben wir festgestellt, dass das Repertoire der Akzente sich proportional verkleinerte mit dem wachsenden Grad der Bezeichnungsschrift (vgl. die Textur Nr. 1, die Rotunda Nr. 1, und die Fraktur Nr. 1).

Die Benützung oder Ablehnung akzentuierter Lettern lag am sprachlichen Usus der jeweiligen Setzer. Wir sehen dies beispielsweise im Werk Aorgs, in dem das Habrowaner Kantional aus der Zeit um 1531-1536 in reichen Masse „bě“ verwendet, während andere Drucker derselben Werkstatt diese Schwabachergüsse nur sporadisch oder gar nicht gebrauchten. Dagegen spielte die Gattung des Werkes bei der Verteilung der Akzente keine sehr bedeutende Rolle, wenn Sie auch in der grammatischen Ebene namentlich bei bi-

blischen Drucken, im Gegenteil die hauptsächlichliche Determinante des konservativ fixierenden veralteten Zustandes der Sprache bedeutete. Die gegenwärtige, nur dem individuellen Brauch der Sprache des Urhebers, des Abschreibers oder des Setzers zugerechneten Spaltung konnte jedoch vom Fall zu Fall eine viel prosaischer Ursache haben in der ungenügenden Zahl freier Lettern und namentlich der Abgüsse, so dass der schlecht gesicherte Setzer gezwungen war „mě“ und „ně“ beispielsweise abzuwechseln, wie wir in der ersten Ausgabe von Severins Bibel aus dem Jahre 1529 sehen. Auch wenn die Vereinfachung

der Rechtschreibung in die normative Form beeinflusste negativ und das möglicherweise der bislang übersehene, doch trotzdem ganz fundamentale Umstand verlangsamte, nämlich die Organisation der Vorbereitung des Setzers (die Auseinandersetzungen des gedruckten Satzes und die laufende Rückgabe der gesäuberten Lettern in der Kasse) und die technischen Limits der Arbeit des Setzers Kunst den rechten Rand mittels eines Eingriffs in die Ebene der Laute des Textes auszugleichen.

Übersetzung Marie Anna Kotrbová